

รายงานการวิจัย
การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัว
ทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

โดย
บั้วพันธ์ พรหมพักพิง

โครงการวิจัยหลังปริญญาเอก
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โครงการ
การก่อเกิด การผลิตซ้ำ การขยายตัวทุนทางสังคม ในชนบทอีสาน

นักวิจัย
นายบัวพันธ์ พรหมพักพิง

นักวิจัยที่ปรึกษา
ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

สนับสนุนโดยกองทุนสนับสนุนการวิจัย

(ความเห็นในรายงานการวิจัยนี้ เป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

ประกาศคุณูปการ

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้รับการสนับสนุนต่าง ๆ จากบุคคลและคณะบุคคลจำนวนมาก ซึ่งอาจจะกล่าวได้ไม่หมด แต่ที่สำคัญที่ผู้วิจัยใคร่ขอกล่าวถึงมีดังนี้

อันดับแรก ผู้วิจัยขอขอบคุณ ส.ก.ว. ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนการวิจัยในครั้งนี้ ตลอดจนมีกระบวนการต่าง ๆ อย่างเช่นการแจ้งข่าวการประชุม จัดหมายข่าว ซึ่งล้วนแต่เป็นประโยชน์ทำให้งานวิจัยนี้ สามารถดำเนินงานมาจนถึงขั้นตอนสุดท้ายได้

ผู้วิจัยขอขอบคุณคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ได้ให้การสนับสนุนผู้วิจัยในการดำเนินโครงการวิจัยนี้ และอำนวยความสะดวกในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการอำนวยความสะดวกในการจัดการสัมมนา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการทำวิจัยนี้ เรื่อง “ทุนทางสังคม: มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ” การอำนวยความสะดวกและความเข้าใจในการะงานการทำวิจัยของผู้บริหารคณะ และเพื่อนร่วมงานที่ภาควิชาพัฒนาสังคม ทำให้ผู้วิจัยสามารถดำเนินโครงการวิจัยนี้มาได้โดยตลอด

งานวิจัยนี้ใช้เวลานานกว่าที่คาดหมายไว้ตั้งแต่แรก และมีผู้ช่วยของผู้วิจัยจำนวนหนึ่งที่ช่วยเหลือผู้วิจัยในด้านต่าง ๆ ในจำนวนนี้มีคุณพิมพ์ภาษณ์ อัดตศรัณย์ คุณสมปราถนา สัตตสุขน คุณสายฝน เล็กนอก คุณสุรัชย์ จีมีมี คุณพรพรรณ ศรีคณพพรหม คุณดรุณี บุตรส และคุณยุวศล นามมูลตรี ทั้ง 3 ท่านสุดท้ายมีส่วนอย่างสำคัญในการจัดเตรียมรายงานฉบับสุดท้าย

ภาระงานวิจัยของโครงการนี้ อันที่จริงและก็มีใช้ภาระที่หนักมาก แต่เมื่อบวกกับภาระงานประจำแล้ว ผู้วิจัยต้องยอมรับว่า เป็นภาระงานที่หนักอึ้ง โดยเฉพาะในสภาวะที่มหาวิทยาลัยกำลังจะต้องปรับตัว ภายใต้การบริหารงานแบบใหม่ของรัฐบาล มีบางครั้งเป็นเวลาที่ติดต่อกันหลายสัปดาห์ที่ผู้วิจัยไม่ได้หยุดพัก และไม่ได้ให้เวลากับครอบครัว แต่ทั้งนี้ผู้วิจัยได้รับทั้งความเข้าใจต่องานที่ผู้วิจัยทำ และกำลังใจจากครอบครัวของผู้วิจัย ในบางครั้งคุณนิลวดี พรหมพักพิงก็ได้ให้ความช่วยเหลือผู้วิจัยในการอ่านต้นฉบับ ความเข้าใจ กำลังใจและความช่วยเหลือเหล่านี้ ทำให้ ผู้วิจัยสามารถทำงานมาจนถึงจุดนี้ได้

ชาวบ้านจากสามหมู่บ้านที่ผู้วิจัยได้เข้าไปเก็บข้อมูล ได้กรุณาผู้วิจัยทุกอย่าง ความช่วยเหลือและความกรุณาต่าง ๆ ของชาวบ้านทั้งสามหมู่บ้าน เกินกว่าที่ผู้วิจัยกล่าวหรือพรรณนาได้หมดในที่นี้

บุคคลสุดท้ายที่ผู้วิจัยจะกล่าวไว้ในที่นี้คือ ศ. ดร. จัตรทิพย์ นาดสุภา ซึ่งเป็นนักวิจัยที่ปรึกษาในโครงการนี้ ผู้วิจัยได้รับความเมตตาจากท่านเป็นอย่างยิ่ง นับตั้งแต่ท่านได้กรุณารับเป็นที่ปรึกษาให้ และได้ให้โอกาสแก่ผู้วิจัยในการเข้าร่วมประชุมสัมมนา ร่วมกับโครงการวิจัยที่ท่านทำอยู่หลายครั้ง ตลอดจนกรุณาส่งเอกสารต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ให้แก่ผู้วิจัยอย่างสม่ำเสมอ ผู้วิจัยไม่ได้ได้ประโยชน์จากการได้รับคำแนะนำจากท่านในการทำวิจัยเท่านั้น แต่ยังได้เห็นแบบอย่างในการทำงานทางวิชาการที่ท่านอาจารย์ได้ปฏิบัติ ผู้วิจัยต้องขอกราบขอบพระคุณท่านไว้ ณ. ที่นี้

ประโยชน์หรือความดีที่พื้เกิดขึ้นจากงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยใคร่ขอมอบให้ผู้มีส่วนในงานวิจัย ทั้งที่ได้กล่าวไว้ในที่นี้และมิได้กล่าวไว้ ส่วนข้อผิดพลาดข้อบกพร่องของงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอรับไว้เพื่อนำไปปรับปรุงแก้ไขในโอกาสต่อไป

บัวพันธ์ พรหมพักพิง

22 มีนาคม 2547

รหัสโครงการ : PDF/87/2544
 ชื่อโครงการ : การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคมในชนบทอีสาน
 ชื่อนักวิจัย และสถาบัน : ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง
 ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
 มหาวิทยาลัยขอนแก่น
 E-mail Address : buapun@kku.ac.th
 ระยะเวลาของโครงการ : 2 ปี

บทคัดย่อ

งานการวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์สามประการ ประการแรก เพื่อศึกษาการก่อเกิด และการผลิตซ้ำทุนทางสังคมในชนบท ประการที่สอง เพื่อศึกษาการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการบริหารจัดการทางสังคมในแต่ละระดับ ได้แก่ หน่วย ครัวเรือน ชุมชน และหน่วยที่อยู่เหนือชุมชน เพื่อศึกษายุทธศาสตร์การพัฒนารูปแบบนโยบายที่สนับสนุนการนำเอา ทุนทางสังคมไปใช้ประโยชน์ หรือการขยายตัวของทุนทางสังคม หมู่บ้านชนบทในภาคอีสาน 3 หมู่บ้าน ได้รับการคัดเลือกเป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาข้อมูลเชิงประจักษ์ เทคนิคในการศึกษาชุมชนหรือการวิจัยเชิงคุณภาพและการสำรวจครัวเรือน ได้นำมาใช้สำหรับการเก็บข้อมูล ในการสังเคราะห์เอกสารเกี่ยวกับแนวคิดทฤษฎีทุนทางสังคมพบว่า แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมที่เป็นกระแสหลักในวงวิชาการตะวันตก เน้นในเรื่องประสิทธิภาพของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ในขณะที่แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมที่ก่อตัวและพัฒนาขึ้นมาในวงวิชาการไทย ค่อนข้างที่จะให้ความสำคัญกับปัญหาทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องหรือเป็นผลมาจากความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

การศึกษาข้อมูลเชิงประจักษ์ในชุมชนชนบท 3 ชุมชน มีข้อสรุปที่สำคัญดังนี้

การขยายตัวของรัฐและตลาดเข้าไปในหมู่บ้านภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ได้ทำให้เกิดการขยายตัวของเครือข่ายในแนวตั้ง แต่ถึงแม้ว่าจะถูกผนวกเข้ามาในระบบตลาดและรัฐ ชาวชนบทก็ยังคงดำรงความเป็นชุมชนทั้งในแง่ทางกายภาพ ทางสังคม และทางจิตใจ การถูกผนวกรวมเข้ากับเศรษฐกิจและสังคมในระดับกว้าง ในด้านหนึ่ง กลายมาเป็นข้อจำกัดสำหรับการยังชีพของชาวชนบท อย่างไรก็ตาม ครัวเรือนชนบทก็ตอบสนองต่อวงล้อมของ โครงสร้าง โดยได้กระจายแหล่งสำหรับยังชีพให้มีความหลากหลายขึ้น โดยการใช้ทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่ ซึ่งรวมถึงทรัพยากรทางวัตถุ ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรทางสังคมและวัฒนธรรม ส่วนในระดับชุมชนพบว่า ภายใต้กระบวนการการพัฒนาชนบทในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา มีการจัดตั้งกลุ่มและองค์กรขึ้นมาจำนวนมาก กลุ่มเหล่านี้ส่วนมาก สลายตัว หรือไม่มีการดำเนินกิจกรรม กลุ่มที่ยอมรับแนวทางตลาด และก่อตั้งขึ้นมาบนพื้นฐานความเชี่ยวชาญบางด้านของทรัพยากรมนุษย์พบว่าการดำเนินงานที่ต่อเนื่องและอยู่ได้นาน ในขณะที่ เดียวกันพบว่ามีความพยายามที่จะสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน แต่การดำเนินงานของเครือข่ายยังมุ่งที่จะสร้างต่อทรัพยากรจากข้างนอก มากกว่าที่จะส่งเสริมให้มีการแลกเปลี่ยนระหว่างหมู่บ้าน

ส่วนทางด้านสถาบันทางวัฒนธรรมนั้นพบว่า สถาบันทางวัฒนธรรมหลัก ได้แก่ ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และวิถีปฏิบัติทางพุทธศาสนา ก็ยังคงมีการผลิตซ้ำและสืบทอดต่อมา สถาบันเหล่านี้ยังคงเป็นแหล่งของ

ขวัญและกำลังใจสำหรับผู้อพยพ แผลงเครือข่ายความสัมพันธ์ขึ้นมาใหม่ และฉีกเอาชีวิตของชุมชนที่กระจัดกระจายไปหลายรูปแบบ เนื่องมาจากการเปลี่ยนผ่านให้เข้ารวมกันได้

ในความพยายามที่จะแสวงหาคำอธิบายทางทฤษฎี งานวิจัยนี้เสนอว่าทุนทางสังคมเป็นปรากฏการณ์ของการก้าวข้ามไปมาระหว่างโลกทางวัตถุ และโลกทางความคิด งานวิจัยนี้ได้นำเสนอข้อพิจารณาทางนโยบายสามประการ ได้แก่การสร้างเครือข่ายในแนวนอน การผลิตและการบริโภคสินค้าทางวัฒนธรรม และการสร้างทุนมนุษย์

Project code : PDF/87/2544

Project Title : The Creation, Reproduction and Extension of Social Capital In Rural The Northeast of Thailand.

Investigator : Asst. Prof. Dr.Buapun Promphakping

Department of Social Development Faculty of Humanities and Social Sciences
Khon Kaen University.

E-mail Address : buapun@kku.ac.th

Project Period : 2 years

Abstract

The objectives of this study are three folds. Firstly, to study the nature of the creation and reproduction of social capital in rural villages. Secondly, to study the utilization of social capital in different unit of actions, including households, community and inter communities. Thirdly, to evaluate development strategies or policies that support the expansion or the utilization of social capital. Three rural villages were selected for empirical study. Community study techniques and household survey were employed for collecting data. In an analytical review of related literature revealed that concepts and theories of social capital generated from western scholars tend to associate with the promotion of growth efficiency. Instead, the Thai notion of social capital tends to concern with moral problems of the economic growth.

Findings of the empirical study of three villages are summarized below;

The expansion of the state and the market into the village after the Second World War generated vertical types of networks. Albeit an extensive incorporation into the state and the market, villagers continued to maintain their communities, physically socially and spiritually. The incorporation into the wider contexts of rural household has form what can be regarded as the structural constraints. However, rural households are actively managing their resources in response to the structural constraints. They diversify their livelihoods by employed different types of resources they possess, including, material, human, social and cultural resources. At the community level, there were numbers of groups established under the courses of rural development in the past two decades. A number of these groups were dissolved or becoming inactive. The main types of group that are found to be active in rural villages at present are groups related with financial management. There have been also attempts to create horizontal types of link among the village communities, albeit major aims of these links were to trap resources from outside rather than to generate exchange among the village communities.

In respect with cultural institutions, three major cultural institutions, i.e. the tradition practices of heet sip song and kong sip si, beliefs in spirits and popular Buddhism were found to be continually reproduced. These institutions remained sources of moral support for migrants, refining networks or linkages among rural dwellers, integrating of the growing disperse due to the transformation. Households in rural villages adopted divers strategies of earning living in order to sustain in the villages.

In an attempt to seek for theoretical explanation, this study argues that social capital is the phenomena of transcendental between the state of mind and the state of material. Three recommendations regarding policy and development strategy to enhance social capital were proposed. These are the creation of horizontal network, the production and consumption of cultural goods and the creation of human capital.

Executive Summary

The research titled "The Creation, Reproduction and Expansion of Social Capital in Rural the Northeast of Thailand" is the Post-doctoral Research Program of the Research Fund of Thailand under. The budget of this research is amount of 393,000 THB and the period of this project is 24 months. However, the completion of this project took 33 months, or 9 months longer than the original plan. This research is mentored by Prof. Dr. Chattip Nartsupha.

The research question is set in the context of the economic crisis of Thailand began in 1999. This crisis has drawn attention of the scholar on what is termed as social capital. But the empirical investigation of this study focuses on the three rural villages in the Northeast of Thailand. The objective of the research are; to examine the nature of social capital, to examine the ways in which social capital is employed in household level and, to analyze how social capital is implicated by development policies.

The analysis of the previous study of social capital shows that there has long been recognized of social capital within Thai scholars, albeit the termed has just gained popularity after the economic crisis. The treatment of on social capital of Thai studies seems to go beyond the economic notion that laid emphasis on efficiency of economic transaction. This study provided some explanation of how social capital at micro level, i.e. community and household level can be created, reproduced and extended. Moreover, in an attempt to generate theoretical explanation, the analysis of this study suggested that social capital is not a static state, it is rather a dynamic state. In other words, social capital is changing and the change of social capital can be considered as the transcendental between the state of mind and the state of material. In this respect, this study has attempted to point to the new areas in which the exploration of social capital in particular and social sciences as a whole could be extended.

Within the period of 33 months of the research project attempted to promote attentions and the scholars and researchers on social capital. The project, with support of the Faculty of Humanity and Social Sciences organized a seminar in which prominent experts on social capital were invited to present their views and the project also present preliminary findings in this seminar. The proceeding of this seminar was published and a part of the publication cost was funded by the Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University. Furthermore, I also presented a paper of this project in the National Conference on Sociology organized in Bangkok in the last December. The project also intends to publish the full research report after the end of the project.

In an attempt to publish the research in international journal, this project submitted an article titled "The Use of Social Capital in Rural Development in the Northeast of Thailand" to the Journal of

Southeast Asian Studies, Department of History, NUS in September 25, 2002. However, the paper was declined to publish. This is perhaps due to the fact that at that time, the final report of this project was not finished yet. I will continue to attempt to get a paper of this research to publish after the formal closure of the project. At this moment, I was suggested by the mentor (Prof. Chattip) to submit the paper to the Journal of Thai Culture. I also meet the referee of the Journal of Community Development (Dr. J. Devine) last January that I was encouraged to submit my paper.

One important problem occurred during the course of research is that I was tied with works in my office, as the staffs of the Department of Social Development. This is not a specific problem for only this project, but it seems to be a structural problem. However, the burden at my office was especially paramount in the last few years when the University planed to be independent Universty.

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทที่ 1 บทนำ	
การล่มสลาย และการฟื้นตัวของชุมชนหมู่บ้าน	1
การพัฒนา : การเติบโตของทุนกายภาพและการเสื่อมสลายของชุมชนหมู่บ้าน	3
ทุนทางสังคม และการพัฒนา	5
คำถามการวิจัย	10
วัตถุประสงค์การวิจัย	10
วิธีวิทยาทุนทางสังคม: การตีความสังคมและวัฒนธรรมชนบท	11
สภาพทั่วไปของพื้นที่ที่ศึกษาและขั้นตอนการดำเนินการวิจัย	14
องค์ประกอบของรายงานการวิจัย	17
บทที่ 2 สถานะความรู้ทางทฤษฎีและการวิจัยทุนทางสังคม	
ความนำ	19
ทุนทางสังคม : วาทกรรมตะวันตก	20
ทุนทางสังคมในวาทกรรมวิชาการของไทย	34
สรุป	54
บทที่ 3 ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : การเปลี่ยนผ่านเศรษฐกิจและสังคมชนบท	
ความนำ	56
ประวัติศาสตร์ของชุมชนทั้งสาม	56
การแพร่เข้าไปของตลาดและรัฐ	60
ชุมชน หมู่บ้าน ภายใต้วิถีเศรษฐกิจเพื่อส่งออก	67
การเปลี่ยนแปลงของประชากร และที่ดินในรอบทศวรรษ	73
สรุป	80

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ 4 สถานะของทรัพยากรของครัวเรือน	
บทนำ	81
ความหลากหลายของวิถีการยังชีพของครัวเรือนชาวนาอีสาน	81
ทรัพยากรวัตถุ	85
ทรัพยากรมนุษย์	94
ทรัพยากรทางสังคม และวัฒนธรรม	101
สรุป	108
 บทที่ 5 กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย : ทูตทางสังคมในชุมชน	
บทนำ	110
กลุ่มและองค์กรภายในชุมชน	114
เครือข่ายของกลุ่มและองค์กรระหว่างหมู่บ้าน	125
- กรณีมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน	125
- เครือข่ายแพรวพรรณ	128
กลุ่มและองค์กรในบริบทของการพัฒนาชนบทภาคอีสาน	130
สรุป	136
 บทที่ 6 ประเพณี พิธี และพระ : ทูตเก่าทางวัฒนธรรมใน 3 ชุมชน	
บทนำ	138
ความเชื่อเรื่องผี	139
- ผีปู่ตาและจ้าว	139
- ธรรมหรือหมอดธรรม	143
- ผีฟ้า	145

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
วัดและพระสงฆ์	146
ธรรมเนียมประเพณี	150
บุญและทุนในวิถีปฏิบัติของชาวบ้าน	158
สรุป	163
บทที่ 7 บทสรุป	
บทนำ	164
แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม : ความเจริญเติบโต ตลาดและทุนนิยม	165
ข้อมูลจากการศึกษาเชิงประจักษ์	
- การดำรงสถานะของชุมชนในฐานะที่เป็นบริบทของการผลิตซ้ำทุนทางสังคม	167
- คริวเรือน ทรัพยากร และการแปลงรูปของทุนทางสังคม	168
- การผลิตซ้ำกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย	169
- วัฒนธรรมชุมชนและทุนทางสังคม	172
คำอธิบายทฤษฎี	173
ทุนทางสังคมและพลังงานทางสังคม	175
ข้อเสนอเชิงนโยบาย	177
บรรณานุกรม	183
ภาคผนวก ก	188
ภาคผนวก ข	208

บทที่ 1

บทนำ

การล่มสลาย และการฟื้นตัวของชุมชนหมู่บ้าน

ในปี 2540 รัฐบาลภายใต้การนำของพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ ได้ประกาศให้ค่าเงินบาทลอยตัว การประกาศนี้ ถือว่าเป็นการยอมรับและเปิดเผยให้เห็นถึงความเป็นจริงที่น่ากลัว ที่ชุกซ่อนอยู่ภายใต้เศรษฐกิจและสังคมไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน วิฤติการณ์ทางเศรษฐกิจในครั้งนี้ มีจุดเริ่มต้นมาตั้งแต่เกือบทศวรรษก่อนหน้านี้ เนื่องจากยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ใช้พลังตลาดและพลังทุนจากภายนอกประเทศ รัฐได้ผ่อนคลายนโยบายในการควบคุมการทำธุรกรรมทางการเงินกับต่างประเทศ ผลก็คือเงินทุนจากภายนอกประเทศ ได้ไหลเข้ามาในระบบเศรษฐกิจของไทยอย่างมหาศาล เนื่องจากนักลงทุนมองว่า การลงทุนในประเทศไทยจะให้ผลตอบแทนเป็นกำไรทางการเงิน (financial profit) สูงในระยะเวลาที่สั้น การที่ระบบเศรษฐกิจมีเงินทุนเหลือเฟือ ทำให้ผู้ประกอบการนักลงทุนทั้งหลาย ใช้จ่ายและลงทุนอย่างไม่มีมาตรการระวัง ราคาของสินทรัพย์ อย่างเช่นที่ดิน ซึ่งเคยมีราคาไร่ละหมื่นสองหมื่นบาทได้ถีบตัวขึ้นไปเป็นราคาไร่ละแสน มูลค่าสินทรัพย์ซึ่งฟุ้งขยายตัวเป็น "ฟองสบู่" เหล่านี้ ได้ถูกนำไปใช้เป็นหลักค้ำประกันในสถาบันการเงินเพื่อนำเอาเงินไปลงทุน การฟุ้งหยาบหรือการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจไทยในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2530 - 2537 ได้ทำให้คนไทยตกอยู่ในอาการฝันถึงชีวิตแบบใหม่ ในขณะที่ชีวิตและความเป็นจริงของเศรษฐกิจและสังคมไทยเองเริ่มที่จะเลือนลาง อาการตกอยู่ในฝันเช่นนี้ไม่ใช่มีเพียงประชาชนคนธรรมดาสามัญทั่วไปเท่านั้น แม้แต่นักนโยบาย หรือนักการเมืองอย่างเช่นนายกรัฐมนตรีของประเทศไทยเองก็ฝัน เมื่อท่านได้กล่าวว่า ภายใต้การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของไทยที่เป็นไปขณะนั้นภาคเศรษฐกิจการเกษตร สังคมชนบท และชาวนา กำลังจะเลือนหาย และถูกกลืนเข้าไปในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งภาพความฝันอันนี้ก็คือภาพการ "ล่มสลาย" ของชุมชนหมู่บ้านนั่นเอง

วิฤติเศรษฐกิจไทย เริ่มต้นจากอาการความไม่เชื่อมั่นของนักลงทุนต่างชาติ อันเนื่องมาจากความเป็นจริงปรากฏขึ้นว่า ราคาสินทรัพย์ และปัจจัยพื้นฐานที่คำนวณหาของความเจริญเติบโตนั้นเป็นราคาเกินจริง เมื่อความจริงเริ่มเปิดเผยนักลงทุนเร่งรัดการถอนเงินลงทุนออกจากประเทศไทย ผลที่เกิดขึ้นในทันทีทันใดคือ สถาบันการเงินหลายแห่งพังทลายไม่สามารถดำเนินการต่อไปได้ ส่งผลเป็นลูกโซ่ต่อไปยังธุรกิจต่าง ๆ ที่ต้องอาศัยเม็ดเงินหมุนเวียนจากสถาบันการเงินเหล่านี้ และต้องปิดกิจการ พนักงานบริษัท ห้างร้านต่าง ๆ ก็ถูกเลิกจ้าง ทำให้มีผู้ตกงานเป็นจำนวนมาก และที่สำคัญก็คือ ผลสะท้อนจากวิฤติเศรษฐกิจอันนี้ เกิดขึ้นในเวลาเพียง

ข้ามคืนเท่านั้น จึงยากยิ่งที่ผู้คนจะปรับตัวรับมือกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และผลสะท้อนที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเช่นนี้ เป็นผลมาจากความรวดเร็วในการเคลื่อนย้าย “เงินทุน” คำสั่งในการลงทุนหรือ การถอนการลงทุนจากภายนอกประเทศ ทำให้เกิดผลขึ้นมาได้ภายในเวลาที่น่าเป็นวินาที่

ผู้วิจัยตั้งใจที่จะเริ่มต้นประเด็นปัญหาของงานวิจัยนี้ ด้วยการกล่าวถึงวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจของประเทศไทย ด้วยเหตุผลที่สำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรก วิกฤติทางเศรษฐกิจของไทย อาจจะได้ว่าเป็นวิกฤติ ที่เกิดขึ้นในระบบ “ทุนนิยม” ที่ความเชื่อทางวิชาการบางแขนงมองว่าไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ คำว่า “ทุน” เป็นส่วนหนึ่งของคำหลัก หรือประเด็นหลักที่ผู้วิจัยมุ่งที่จะศึกษาค้นคว้าในงานวิจัยนี้ แต่มีขอบเขตและความหมายที่แตกต่างไปจาก “ทุน” ที่นำไปสู่วิกฤติทางเศรษฐกิจในตอนนั้น นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 15 หน่วยของทุนได้เริ่มต้นเติบโตมาในรูปแบบทุนพาณิชย์ (Commercial capital) ต่อมาเมื่อการปฏิวัติอุตสาหกรรมบนเกาะอังกฤษ กลุ่มทุนหลักที่เข้ามาครอบงำระบบเศรษฐกิจและสังคมได้กลายมาเป็นกลุ่มทุนอุตสาหกรรม (Industrial capital) แต่ทั้งทุนพาณิชย์และทุนอุตสาหกรรม จำเป็นต้องใช้สื่อในการแลกเปลี่ยนเพื่อให้เกิดการขยายตัวของทุนทั้งสอง การขยายตัวของทุนทั้งสองแบบนี้ ได้ทำให้ทุนรูปแบบที่ 3 คือ ทุนการเงิน (Financial capital) เพิ่มความสำคัญขึ้นมา และกลายมาเป็นทุนหลัก (รังสรรค์, 2546, หน้า 23-24) ถึงแม้ว่า ทุนการเงินจะกลายมาเป็นทุนหลัก แต่ทุนทั้ง 3 ก็ยังเป็นส่วนประกอบอย่างสำคัญในการผลักดันระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบ “ทุนนิยม” ในยุคปัจจุบันนี้ เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่าทุนทั้ง 3 เป็น “พลัง” ที่สำคัญในการผลักดันความก้าวหน้าของสังคมมนุษยชาติ แต่ในการวิจัยนี้เรามุ่งที่จะค้นหา “พลัง” หรือ “ทุน” รูปแบบอื่น ๆ ซึ่งมีรูปแบบแตกต่างไปจากทุนทั้ง 3 แม้ผู้วิจัยจะยอมรับและมีความเชื่อว่า ทุนทั้ง 3 รูปแบบเป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนสังคมมนุษย์ให้ก้าวไปข้างหน้า แต่ผู้วิจัยก็มองว่าสังคมมนุษย์อาจจะมีทางเลือกมากกว่านี้ การมอง “ทุน” ที่เน้นเฉพาะคุณสมบัติในทางกายภาพ ซึ่งทุนแบบนี้ได้นำไปสู่วิกฤติทางเศรษฐกิจของประเทศไทย ความพยายามที่จะมองหาพลังหรือทุนรูปแบบอื่นที่นอกเหนือไปจากทุนทางกายภาพนี้ จึงเป็นจุดเริ่มแรกของการก่อรูปโจทย์การวิจัยที่ผู้วิจัยจะได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป

ประการที่สอง ภายใต้ความตระหนักและความรุนแรงของผลกระทบจากวิกฤติเศรษฐกิจที่ได้กล่าวถึงในตอนต้น ได้เกิดผลในทางบวกขึ้นมาอย่างหนึ่ง ซึ่งน่าจะกล่าวได้ว่า เป็นผลมาจากอาการ “ตื่นจากฝัน” ของระบบเศรษฐกิจและสังคมไทย ผ่านนักวิชาการที่วิพากษ์วิจารณ์ระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยม และการพัฒนาที่เน้นสร้างความเจริญเติบโตในทางเศรษฐกิจเริ่มมีเสียงดังขึ้น ประเด็นทางบูรณอย่างหนึ่งที่มีการหยิบยกขึ้นมาพิจารณาก็คือ แรงงานที่ถูกเลิกจ้างจำนวนหนึ่ง ได้เดินทางมุ่งหน้ากลับสู่บ้านเกิดในชนบทหันไปใช้ชีวิตและยังชีพใน

ภาคเกษตร นักนโยบายเริ่มตระหนักว่า สังคมชนบท หรือชุมชนหมู่บ้านสามารถที่จะบรรเทาผลกระทบอันเนื่องมาจากวิกฤติเศรษฐกิจได้ ความตระหนักนี้ได้เริ่มขยายขอบเขตไปถึงว่า สังคมชนบท ชุมชนหมู่บ้านแท้ที่จริงแล้ว เป็นรากฐานของเศรษฐกิจและสังคมไทย แม้จะมีนักวิชาการและนักพัฒนาโดยเฉพาะในหมู่ NGOs ที่เคยชี้มาก่อนแล้วว่า แนวทางการพัฒนาประเทศ ที่มุ่งสร้างความเจริญเติบโต จะทำให้ฐานรากของสังคมผุกร่อน แต่ในช่วงที่เศรษฐกิจสังคมไทยตกอยู่ในอาการฝืน เสียงเช่นนี้ไม่เคยได้ยินถึงนักนโยบาย ภายหลังวิกฤติทางเศรษฐกิจ แม้ นักเศรษฐศาสตร์ที่อยู่ในคอกคิดของธนาคารโลก ก็ยังหันมาพูดถึง "ฐานราก" ทางเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น ธนาคารโลกเองก็ให้เงินกู้แก่ประเทศไทย ซึ่งส่วนหนึ่งได้นำไปใช้จ่ายภายใต้โครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) หน่วยงานราชการ นักวิชาการ นักการเมืองต่างก็หันมาพูดถึงเรื่อง "ชุมชนเข้มแข็ง" สิ่งเหล่านี้เราอาจพูดได้ว่าวิกฤติทางเศรษฐกิจในด้านหนึ่งกลับกลายเป็นพลังเสริมให้ชนบทฟื้นตัวขึ้นมาอีกครั้ง หลังจากที่ถูกกดขี่ เบียดขับ โดยกระแสการพัฒนาที่มุ่งไปสู่การสร้างความสำเร็จเติบโตทางเศรษฐกิจมาเป็นช่วงเวลานาน แนวคิดที่มองว่า ชุมชนหมู่บ้านมีความสำคัญต่อการพัฒนานี้ แน่นนอนว่ามีความต้องการคำอธิบายในทางทฤษฎี ทั้งนี้มิใช่เพียงเพื่อการรักษาชุมชนหมู่บ้านที่กำลังเกิดและสลายเนื่องจากอดีต ให้สามารถดำรงอยู่ได้เท่านั้น แต่รวมถึงการมองให้เห็น "พลัง" ที่มีอยู่ในเศรษฐกิจสังคมของหมู่บ้าน และสามารถที่จะทำนายหรือคาดการณ์ทิศทางการพัฒนาของสังคมไทยในอนาคตได้อย่างถูกต้อง

การพัฒนา : การเติบโตของทุนกายภาพและการเสื่อมสลายของชุมชนหมู่บ้าน

พลังอำนาจของระบอบเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยมที่ได้กล่าวข้างต้น ส่วนหนึ่งปรากฏภายใต้แนวคิดและกิจกรรมที่เรียกว่า "การพัฒนา" จุดเริ่มต้นของแนวคิดดังกล่าว ได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีวิวัฒนาการของ Charles Darwin ซึ่งได้เขียนหนังสือชื่อ The Origins of Species ไว้ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 18 แต่แนวคิดดังกล่าวนี้ ได้แพร่หลายภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่การขยายตัวของระบบทุนนิยมภายใต้ลัทธิอาณานิคมแบบดั้งเดิมที่ใช้แสนยานุภาพทางทหารเสื่อมคลายลง ประเทศโลกที่สามได้รับการปลดปล่อยจากการควบคุมโดยตรงจากประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตก อย่างไรก็ตาม แม้อำนาจการควบคุมทางกำลังทหารภายใต้การปกครองแบบอาณานิคมจะหมดไปแต่อำนาจการควบคุมแบบอื่นของประเทศตะวันตกยังมีการผลิตซ้ำต่อเนื่องมา และที่สำคัญก็คือ "การพัฒนา" กลายมาเป็นกลไก และเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งในการผลิตซ้ำความสัมพันธ์ระหว่างประเทศโลกที่สาม และประเทศอุตสาหกรรมตะวันตก

แนวคิดในเรื่อง "การพัฒนา" ที่ก่อตัวและแพร่ขยายภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สองนั้น มีหลักคิดพื้นฐานอยู่ที่เรื่องความเจริญเติบโต ปัจจัยหลักที่จำเป็นสำหรับการสร้างความเจริญ

เติบโตก็คือ “ทุน” แนวคิดนี้ปรากฏชัดในสมการการของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่นำเสนอโดย Harrod และ Domar สมการดังกล่าวนี้ยังคงเป็นรากฐานที่สำคัญของแนวคิดการพัฒนากระแสหลักในปัจจุบัน Harrod และ Domar มองว่าการออมภายในประเทศ จะนำไปสู่การลงทุน ซึ่งผลก็คือความเจริญเติบโต แต่ปัญหาหลักของประเทศที่กำลังพัฒนาทั่วโลกก็คือ ประเทศเหล่านี้ยังไม่มีพลังการผลิตเพียงพอที่จะทำให้เกิดการออมและนำมาใช้ในการพัฒนา ทางออกในเรื่องนี้ก็คือ ประเทศเหล่านี้ต้องอาศัยการลงทุนจากต่างประเทศหรือการกู้ยืมมาเพื่อการลงทุน นอกจากนี้ภายใต้แนวคิดความเจริญเติบโตก็ยังคงมีความเชื่อว่า ถนนที่จะนำไปสู่ความเจริญเติบโตหรือการจะบรรลุผลของการพัฒนาก็คือการเป็นอุตสาหกรรม สภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศด้อยพัฒนาในขณะนั้น ได้รับการอธิบายว่าเป็น “โอกาสทอง” ที่จะสร้างอุตสาหกรรมขึ้นมา อย่างเช่น Arthur Lewis มองว่าการที่ประเทศด้อยพัฒนา มีประชากรจำนวนมากอาศัยอยู่ในชนบทหรือทำงานในภาคเกษตร มีแรงงานจำนวนมากที่ยังไม่ได้ใช้อย่างเต็มประสิทธิภาพ ไม่ว่าจะเนื่องจากการว่างงานตามฤดูกาล การว่างงานแฝงหรือการทำงานต่ำกว่าระดับ การที่ชนบทมีแรงงานเหลือ (surplus labour) จำนวนมากเช่นนี้ ทำให้แรงงานมีราคาถูกและเป็นโอกาสที่จะพัฒนาอุตสาหกรรมขึ้นมา โดยการโยกย้ายเอาแรงงานเหล่านี้มาทำงานในภาคอุตสาหกรรม ผลผลิตที่ได้จากการผลิตของแรงงานที่มีราคาถูกเช่นนี้ จะมีต้นทุนที่ต่ำ ซึ่งทำให้มีความสามารถในการแข่งขันโดยเปรียบเทียบ

สำหรับประเทศไทย คำว่าการพัฒนาได้เข้ามามีบทบาทนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 2490 เริ่มแรกธนาคารโลกได้ทำการสำรวจเศรษฐกิจประเทศไทย ข้อเสนอแนะต่อแนวทางการพัฒนาที่ปรากฏอยู่ในรายงานเศรษฐกิจประเทศไทยครั้งนั้น ได้กลายมาเป็นแม่พิมพ์ของแผนการพัฒนาประเทศ คือแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกและฉบับต่อ ๆ มาหลักการพื้นฐานในการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ (และสังคม) แห่งชาติที่ผ่านมาก็คือ การใช้ทุนทางกายภาพเป็นตัวขับเคลื่อนและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เริ่มตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติสองฉบับแรก เน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน อย่างเช่นถนนและระบบโทรคมนาคม เชื้อเพลิง (พลังงาน) เป็นต้น แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังการพัฒนาในแนวนี้นี้ก็คือ ความเชื่อในทางทฤษฎีที่ว่า “ตลาด” จะเป็นกลไกที่สำคัญในการจัดสรรทรัพยากร (ทุน) เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด แนวคิดเช่นนี้ยังมีความเชื่อว่า ปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม อย่างเช่นความเชื่อ ค่านิยม หรือระเบียบแบบแผนในประเพณีดั้งเดิม เป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการทำงานของกลไกตลาด ดังนั้น การจะสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจขึ้นมา จึงจำเป็นที่จะต้องขจัดปัญหาอุปสรรคอันนี้ออกไป

ผลของการพัฒนาที่ผ่านมากว่าสี่ทศวรรษก็คือ ประเทศไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในทางวัตถุ การเปลี่ยนแปลงนี้อาจแสดงให้เห็นได้ ด้วยอัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่อยู่ในระดับสูงต่อเนื่องกันหลายปี ก่อนที่จะเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

แห่งชาตินั้น รายได้ต่อหัวของประชากรไทยอยู่ในระดับต่ำกว่าหลายประเทศในทวีปแอฟริกา ในปัจจุบันรายได้ต่อหัวของประชากรไทยสูงกว่ารายได้ต่อหัวของประชากรประเทศเอธิโอเปีย ประมาณห้าเท่า สูงกว่าประเทศเปรูในทวีปอเมริกาใต้ประมาณสองเท่า ถ้าหากเราจะกล่าวโดยสรุป ผลของการพัฒนาได้ทำให้เกิดการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมหรือภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ แต่ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศไทยนี้ เกิดจากการโยกย้ายเอาทรัพยากรจากภาคเกษตรเข้ามาใช้ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ โดยเราจะพบว่า การเปลี่ยนแปลงหรือการขยายตัวของภาคเกษตรในช่วงสามทศวรรษแรกของแผนพัฒนา เป็นผลจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากกว่า การเพิ่มผลผลิต ผลก็คือพื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว มีปัญหาในเรื่องการเสื่อมโทรมของดินสำหรับเพาะปลูก และปัญหาเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำติดตามมา ภาพที่ปรากฏจากการพัฒนาในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมาจึงมีลักษณะที่ว่า มีความเจริญก้าวหน้าทางด้านวัตถุในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ในขณะที่เดียวกันเราพบการเสื่อมถอย การผูกพันของชนบท หรือเศรษฐกิจภาคเกษตร

การเสื่อมสลาย หรือการผูกพันของภาคเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมนี้ ก็คือการเสื่อมสลาย หรือการผูกพันของ "ชุมชนหมู่บ้าน" อันที่จริงแล้วทั้งในทางทฤษฎีกระแสหลัก (mainstream) และทฤษฎีมาร์กซิสต์ ต่างทำนายว่า ชุมชนหมู่บ้านหรือเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมจะเสื่อมสลาย เมื่อเกิดการพัฒนา รูปธรรมของการเสื่อมสลายของชุมชนดั้งเดิมคือการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิต (ที่หันไปผลิตเพื่อขาย) การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริโภค การเสื่อมสลายของความเชื่อ วัฒนธรรมดั้งเดิม เป็นต้น ในปัจจุบันนี้ในชนบทอีสานมีหมู่บ้านที่ถูกจัดให้เป็นเขตชนบทจำนวนกว่า 3 หมื่นหมู่บ้าน และกว่าร้อยละ 80 ของประชากรในภูมิภาคนี้ อาศัยอยู่ตามหมู่บ้านในเขตชนบท ซึ่งกระจายอยู่ทั่วภูมิภาค ชาวชนบทเหล่านี้ แม้ว่ามีได้ยังชีพโดยอาศัยการเกษตรทั้งหมดแต่วิถีชีวิตส่วนใหญ่ก็ยังคงผูกพันอยู่กับอาชีพการเกษตร ถ้าหากเรามองในภาพนี้ เราจะพบว่ารูปธรรมที่เกิดขึ้นมิได้สอดคล้องกับการทำนายของทฤษฎี คือชุมชนหมู่บ้านยังคงดำรงอยู่ แม้ว่าสาระสำคัญหลายอย่างของชุมชนหมู่บ้านจะเปลี่ยนไป ผู้วิจัยมองว่า ความขัดแย้งระหว่างรูปธรรมและคำอธิบายทางทฤษฎีดังกล่าวนี้ ทำให้เรามีความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาคำอธิบายใหม่ ๆ และการแสวงหาคำอธิบายถึงการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้าน รวมทั้งการมองเส้นทางในอนาคตของชุมชนหมู่บ้านส่วนหนึ่งอาจจะมาจากแนวคิดเรื่อง "ทุนทางสังคม" นั่นเอง

ทุนทางสังคม และการพัฒนา

ทุนสังคม เริ่มปรากฏอย่างแพร่หลายในวาทกรรมการพัฒนาในประเทศไทย ภายหลังจากวิกฤตทางเศรษฐกิจ ที่เริ่มตั้งแต่ปี 2540 การแพร่หลายของแนวคิดดังกล่าวนี้ ด้านหนึ่งเป็นผลมาจากกระแสทางวิชาการในระดับนานาชาติเกี่ยวกับทุนทางสังคม และกระแสดังกล่าวก็ได้รับการขานรับจากองค์กรระหว่างประเทศโดยเฉพาะธนาคารโลก ทำให้แนวคิดนี้แพร่หลายอย่างรวดเร็ว

อีกด้านหนึ่ง การปรากฏของทุนทางสังคมในวาทกรรมการพัฒนาในประเทศไทย เป็นผลมาจากการตระหนักถึงข้อผิดพลาดและข้อจำกัดต่าง ๆ ของยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศที่ผ่านมา กล่าวคือตลอดระยะเวลา 50 ปีที่ผ่านมา การพัฒนาชนบทจะถูกจัดลำดับให้มีความสำคัญรองจากการพัฒนาด้านอุตสาหกรรม แต่การที่ชนบทมีการ “ผลิตซ้ำ” อย่างต่อเนื่องและยังสามารถดำรงอยู่ในปัจจุบัน แม้จะถูกกลืนตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ทำให้หลายฝ่ายเริ่มตระหนักถึง “พลัง” ที่มีอยู่ในภาคชนบทและความสำคัญของชนบทในฐานะที่เป็น “ฐานราก” ของการพัฒนาประเทศ อันที่จริงการตระหนักถึงความสำคัญของภาคชนบทในช่วงที่ประเทศประสบปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจ เลยมไปถึงขั้นที่ว่า ชนบทเป็นภาคเศรษฐกิจที่จะสามารถอุดหนุนให้ประเทศไทยรอดพ้นจากวิกฤติอันนี้ได้ ภายใต้การตระหนักในข้อนี้ มีกระแสแนวคิดที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ ในชุมชนชนบท ยังคงมี “ทุนทางสังคม” หลงเหลืออยู่พอที่จะฟื้นฟูและนำมาใช้ เพื่อที่จะนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายทางด้านการพัฒนา หรือสามารถที่จะเยียวยาความเสียหายของสังคมไทย อันเกิดจากการรับเอายุทธศาสตร์ของการพัฒนาที่ผิดพลาดในช่วงที่ผ่านมาได้

ความจริงแล้วการนำเอาสิ่งที่เรียกว่า ทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนาในประเทศไทย เป็นเรื่องที่มีมานาน แม้ว่าจะยังไม่ปรากฏและใช้คำว่า “ทุนทางสังคม” โดยตรง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดในเรื่องนี้ก็คือแนวคิดในเรื่อง “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งแพร่หลายในองค์กรพัฒนาเอกชน (จะกล่าวต่อไปในบทที่ 2) แต่คำว่าทุนทางสังคมเพิ่งเป็นที่ปรากฏและแพร่หลาย ภายหลังจากที่ประเทศไทยประสบภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจ โดยทางรัฐบาลไทยได้ขอความช่วยเหลือจากธนาคารโลก (เงินกู้) ในโครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund - SIF) โดยทั่วไปแล้วบทบาทของธนาคารโลกในด้านการพัฒนาในประเทศไทยในช่วงที่ผ่านมา เป็นที่เคลือบแคลงสงสัย โดยเฉพาะในหมู่นักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการบางกลุ่ม ข้อสงสัยดังกล่าวนี้อยู่ในประเด็นที่ว่า โครงการพัฒนาของธนาคารโลก มักจะส่งผลกระทบในด้านลบต่อกลุ่มคนผู้ด้อยโอกาส อย่างเช่นโครงการการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ โครงการเช่นนี้มักจะทำให้คนในชนบทจำนวนมากไร้ที่ดินทำกิน ในขณะที่โครงการดังกล่าวมุ่งที่จะผลิตพลังงานไฟฟ้าให้กับภาคอุตสาหกรรม อย่างไรก็ตาม โครงการของธนาคารโลกในระยะหลัง ได้พยายามที่จะป้องกันหรือแก้ไขผลกระทบในทางลบต่อกลุ่มผู้ด้อยโอกาส ในกรณีวิกฤติเศรษฐกิจในประเทศไทย ธนาคารโลกได้ทุ่มความช่วยเหลือ (ผ่านรัฐบาลไทย) ต่อภาคธุรกิจ และในขณะเดียวกัน ก็ให้ความสำคัญต่อ “ภาคสังคม” ควบคู่ไปด้วย วัตถุประสงค์อย่างหนึ่งของโครงการ SIF ก็เพื่อที่จะสนับสนุนให้นำทุนทางสังคมมาใช้ เพื่อบรรเทาผลกระทบจากวิกฤติทางเศรษฐกิจ และเพื่อที่จะทำให้เกิดความยั่งยืนในการพัฒนาในระยะยาวนั่นเอง

คำว่าทุนทางสังคมในวงวิชาการด้านการพัฒนาในระดับระหว่างประเทศ โดยทั่วไปแล้วหมายถึง ปทัสถาน ระบบความสัมพันธ์และสถาบันทางสังคม ที่ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่ง

อันเดียวกัน (cohesion) ทูทางสังคมเป็นรากฐานของความร่วมมือ (cooperation) ซึ่งจะส่งผลต่อประสิทธิภาพขององค์กร ความอยู่ดีกินดี หรือความมั่งคั่งของสังคมนั้น ๆ แนวคิดดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับแนวคิดนักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์กลุ่มที่มีชื่อเรียกว่า New Institutional Economics-NIEs อย่างเช่น North (1980) ที่มองว่า สถาบันทางสังคม เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดประสิทธิภาพในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ โดยการลดต้นทุนที่เกิดจากการโยกย้ายทรัพยากร (transaction costs) ต้นทุนดังกล่าวนี้ รวมถึงต้นทุนในการที่จะได้มาซึ่งข้อมูลข่าวสาร ที่จะนำไปสู่การตัดสินใจต่าง ๆ ของหน่วยกระทำการทางเศรษฐกิจ แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคมได้แพร่เข้ามาและเป็นที่ถกเถียงในวงวิชาการด้านการพัฒนา ในแง่ที่ว่า ทุนทางสังคม จะเป็นปัจจัยที่สำคัญอย่างหนึ่งที่จะนำไปสู่การจัด “ความยากจน” ได้ แม้ในสถานะที่ขาดแคลนทุนทางกายภาพ (physical capital) แนวคิดเช่นนี้ ได้รับการตอบรับจากธนาคารโลก และดังที่ได้กล่าวข้างต้น การยอมรับขององค์กรระหว่างประเทศที่ทำหน้าที่ให้การสนับสนุนการพัฒนา เป็นผลให้แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคมเป็นที่รู้จักแพร่หลายทั้งในวงวิชาการ และในวงการพัฒนา คำว่า ทุนทางสังคม จึงถูกนำมาใช้และเป็นที่รู้จักในประเทศไทย พร้อม ๆ กับการเกิดขึ้นของโครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ซึ่งเป็นโครงการที่ได้รับการสนับสนุนจากธนาคารโลกนั่นเอง

แนวคิดหลักในเรื่องการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนาในกรณีของโครงการ SIF มีแกนหลักอยู่ที่ “ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน” ประเด็นเรื่ององค์กร มีปรากฏในวาทกรรมพัฒนามายาวนานนับสองทศวรรษ คือเริ่มตั้งแต่แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 การวิจัยในเรื่องนี้ก็มีมาอย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตาม การสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรชุมชน ตามแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม มิใช่แนวคิดที่เรียกว่า Institutional Transfer คือการสร้างองค์กรแบบสมัยใหม่ขึ้นมารับใช้เป้าหมายด้านการพัฒนา หากแต่เป็นการเน้นในเรื่องปทัสถาน หรือวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับ “องค์กร” หรือความร่วมมือในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีอยู่เดิม ซึ่งถือว่าเป็น “สต็อก” (stock) ของทุนทางสังคม สต็อกดังกล่าวนี้เองที่สามารถทำให้เกิดประสิทธิภาพขององค์กร ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และ/หรืออาจนำมาใช้เพื่อทำให้เกิดความอยู่ดีกินดีของคนในชุมชนได้ ประเด็นที่ควรตั้งเป็นข้อสังเกตในที่นี้คือ แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคม ที่เน้นในการสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรชุมชน เป็นที่ยอมรับในหมู่นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการส่วนมาก และประเด็นดังกล่าวนี้เอง ได้ลดความเคลือบแคลงสงสัยที่มีต่อโครงการของธนาคารโลกเช่นโครงการ SIF อย่างเห็นได้ชัด

อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคม ได้ก้าวพ้นไปจากแนวคิดสังคมศาสตร์กระแสหลักแบบเดิม ในการมองปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมในการพัฒนา กล่าวคือปัจจัยทางสังคมมิใช่อุปสรรคของการพัฒนา หากแต่เป็นปัจจัยที่จำเป็นสำหรับการที่จะบรรลุเป้าหมายของการพัฒนา อย่างไรก็ตามยังคงมีปัญหาที่เกี่ยวข้องกับทั้งทางด้านทฤษฎี และแนวทางในการ

ปฏิบัติการ ซึ่งประเด็นปัญหาเหล่านี้ ล้วนชี้ให้เห็นว่า ยังคงมีความจำเป็นที่จะต้องทำการศึกษาวิจัยควบคู่ไปกับการนำเอาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา ปัญหาที่สำคัญสรุปได้เป็นสามประการคือ

ประการแรก ทุนทางสังคมโดยทั่วไปแล้ว มีคุณสมบัติที่เรียกว่าเป็น "สินค้าสาธารณะ" หรือ public goods สมาชิกของสังคมทุกคนต่างก็มีส่วนในการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม¹ ปัญหาประการแรกที่เกี่ยวข้องในเรื่องแนวคิดทฤษฎีในเรื่องทุนทางสังคมในแง่ก็คือ ทุนทางสังคมมีลักษณะที่เป็น "ปัจจัยเชิงโครงสร้าง" กล่าวคือทัศนะทางทฤษฎีที่อยู่เบื้องหลังแนวคิดในเรื่องทุนทางสังคม เป็นทัศนะแบบที่เรียกว่า Structural Determinism ทัศนะนี้มองว่า พฤติกรรมของมนุษย์ถูกกำหนดโดยปทัสถาน กรอบทางวัฒนธรรม หรือกฎของสถาบัน ทัศนะทางทฤษฎีดังกล่าวนี้มองข้ามการกระทำทางสังคมที่อยู่นอกกรอบของโครงสร้าง ดังนั้น ทุนทางสังคมในทัศนะดังกล่าว มีแนวโน้มที่คนจนหรือกลุ่มคนที่อยู่ "ชายขอบ" ของสังคม จะถูกละเลยหรือถูกกีดกันออกจากทุนทางสังคม ปัญหาประการต่อมาเกี่ยวข้องกับการผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมโดยตรง กล่าวคือ ทุนหรือทรัพย์สินที่เป็นสาธารณะ มักจะมีปัญหาในเรื่องการบำรุงหรือการดูแลรักษา ปรากฏการณ์ที่เป็นปัญหาโดยทั่วไปของการพัฒนาในชุมชนชนบทก็คือ ในช่วงที่ผ่านมามีการจัดตั้งกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นมามากมาย แต่กลุ่มเหล่านี้ส่วนมากในระยะต่อมาอยู่ในสภาพที่หยุดนิ่ง หรือไม่มีกิจกรรมที่ต่อเนื่อง ความสลับซับซ้อนของทุนทางสังคม มิใช่อยู่ที่เรื่องคุณสมบัติในแง่ที่เป็นทรัพย์สินสาธารณะของทุนทางสังคมเท่านั้น หากแต่รวมไปถึงว่า ทุนทางสังคมมีสภาพทั้งที่เป็น "ทรัพยากร" (Resource) และ "กฎเกณฑ์" (Rules) ที่เกี่ยวข้องกับการเข้าถึงหรือการใช้ประโยชน์ทรัพยากรด้วย ผู้วิจัยมองว่า การมองทุนทางสังคมโดยเน้นความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน เป็นการมองในทัศนะ Structural Determinism และให้ความสำคัญแก่ปัจจัยเชิงโครงสร้างมากเกินไป ทำให้ไม่สามารถเข้าใจทุนทางสังคมในภาพที่เป็นพลวัต ผู้วิจัยมองว่า ทุนทางสังคมมิได้มีความหมายเพียงปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบของ "ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน" เท่านั้น หากแต่รวมถึงปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ (Actions) ของครัวเรือนและสมาชิกในฐานะที่เป็นปัจเจกด้วย

ประการที่สอง การดำรงอยู่ของทุนทางสังคม เป็นเรื่องในระดับท้องถิ่น (locality) กล่าวอีกนัยหนึ่งปทัสถานทางสังคม องค์กรและสถาบันที่เกี่ยวข้องกับความร่วมมือของคนในชุมชน

¹ ในเรื่องนี้ ผู้วิจัยมองทุนทางสังคมตามแนวคิดของ Anthony Giddens (1984) ซึ่งเขามองว่าในชีวิตประจำวัน พฤติกรรมของมนุษย์ถูกกำหนดโดยโครงสร้างสังคม (ซึ่งปรากฏและดำรงอยู่ก่อนการกระทำ) และการกระทำของมนุษย์เอง ก็ผนวกรวมเข้าไปเป็นโครงสร้างสังคม (คือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง) การมองสังคมในแบบดังกล่าวนี้เป็นฐานคิดของกลุ่มนักวิชาการทางด้านการพัฒนาที่เรียกว่า actor-oriented approach (ดูอย่างเช่น Norman Long, 1992)

มีลักษณะเฉพาะของตนเองในแต่ละพื้นที่ ปัญหาความเป็น "ท้องถิ่น" ของทุนทางสังคม เกี่ยวข้องกับปัญหาในเชิงนโยบายด้านการพัฒนาอย่างน้อยสองด้าน ด้านแรก ทุนทางสังคมมีข้อจำกัดในการโยกย้าย กล่าวคือทุนทางสังคมที่มีการสร้างขึ้นในพื้นที่หนึ่ง ๆ ไม่สามารถที่จะโยกย้ายหรือนำไปใช้ในท้องถิ่นอื่น ๆ ได้เหมือนทุนทางกายภาพ ด้านที่สอง เมื่อทุนทางสังคมเกี่ยวข้องกับพื้นที่ปัญหาที่ตามมาจึงเป็นข้อจำกัดในเรื่องของ "ขนาด" (scale) ของทุนที่สามารถสะสมได้ ทั้งนี้ ถ้าหากเรามองทุนทางสังคมตามแนวคิดของ David Putnam ที่ว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของการสานทอ หรือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เราจะเห็นว่า การจะสะสมทุนทางสังคมให้มีขนาดใหญ่ เพื่อที่จะให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนสังคมในด้านกว้าง ย่อมมีข้อจำกัด

การที่ทุนทางสังคมมีลักษณะที่เป็น locality อาจทำให้เราตระหนักถึงข้อจำกัด หรือผลในทางลบของทุนทางสังคม ในกระแสของการพัฒนาปัจจุบัน เรามุ่งที่จะลดขนาดขององค์การภาครัฐ และสนับสนุนให้เกิดองค์การในรูปแบบที่เรียกว่า "ประชาสังคม" กระแสดังกล่าวนี้นับสนับสนุนให้เกิดการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้สำหรับการพัฒนา อย่างไรก็ตามในปัจจุบันเราจะพบว่า ภาคส่วน (sectors) ต่าง ๆ ของสังคม ก็ได้มีการผลิตและการสะสมทุนทางสังคมของตนเอง ปัญหาเชิงรูปธรรมที่เราประสบอยู่ในปัจจุบันก็คือ การสร้าง การผลิตซ้ำและการขยายตัวทุนทางสังคมของกลุ่มที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับรัฐ อย่างเช่น ราชการ พ่อค้าท้องถิ่น เจ้าพ่อ นายทุน ผู้มีอิทธิพล มีขนาดใหญ่กว่าการสะสมทุนทางสังคมของกลุ่มผู้ด้อยโอกาส และมีแนวโน้มที่จะครอบงำกลุ่มผู้ด้อยโอกาส หรือกลุ่มคนยากจนในชนบทเข้าเป็นส่วนหนึ่งด้วย แน่นอนที่สุด ทุนทางสังคมในกลุ่มเหล่านี้ก็ก่อให้เกิดความร่วมมือและ "ประสิทธิภาพ" แต่ทุนทางสังคมในรูปแบบดังกล่าวนี้ มิได้มีส่วนในการสนับสนุนให้เกิดการกระจายทรัพยากร ในทางตรงกันข้าม เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแบบนี้กลับจะก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำ การกระจุกตัวของทรัพยากร หรือนำไปสู่ "การผลิตซ้ำความยากจน" นั่นเอง

ประการที่สาม ซึ่งเกี่ยวข้องกับปัญหาทั้งสองด้านที่ได้กล่าวในตอนต้นคือ ในกระบวนการการพัฒนา ทุนทางสังคมเกี่ยวข้องกับหน่วยกระทำการทางสังคม (social action units) ในหลายระดับ ทั้งในระดับสำนักและการรับรู้ส่วนบุคคล ระดับครัวเรือน และระดับองค์กรทางสังคมในวงที่กว้างขึ้นไป ลักษณะหรือธรรมชาติของทุนทางสังคมในแง่ดังกล่าวนี้ มีนัยยะที่สำคัญ 2 ประการ ประการแรก การวัด "ความหนาแน่น" หรือปริมาณ และผลที่เกิดจากการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนา ในหน่วยการกระทำที่แตกต่างกัน ย่อมจำเป็นต้องใช้เครื่องมือ หรือวิธีการที่แตกต่างกันออกไป อย่างเช่น ในระดับบุคคล ถ้าหากมองผลกระทบจากทุนทางสังคม อาจจะมองในรูปของคุณภาพชีวิต ในระดับครัวเรือน เราอาจจะมองทุนทางสังคมในแง่ของทรัพยากร หรือความสามารถของครัวเรือนในการที่จะแปลงทรัพยากร ให้เป็นวัตถุที่ใช้สำหรับการยังชีพ ส่วนในระดับของการกระทำร่วม ทุนทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนหรืออื่น ๆ

เป็นต้น ประการที่สอง การกำหนดโครงการต่าง ๆ (interventions) เพื่อที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนา จะวางเป้าหมายการกระทำทางสังคมไว้ที่หน่วยใด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ทุนทางสังคมจะเข้าไปเป็นองค์ประกอบของยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศในส่วนใด ยุทธศาสตร์อื่น ๆ มีส่วนหนุนช่วย หรือเป็นอุปสรรคในการนำเอาทุนทางสังคม มาใช้เพื่อการพัฒนาหรือไม่ อย่างไร

เพื่อทำความเข้าใจปัญหาพื้นฐานเกี่ยวกับทุนทางสังคมทั้งสามด้านในชุมชนชนบท ผู้วิจัยมองว่า จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม ซึ่งในประเด็นดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยมองว่า ทุนทางสังคมในชุมชนชนบท มีความสำคัญต่อยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศ การทำการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้ จึงน่าจะเป็นประโยชน์ทั้งในวงวิชาการและในด้านนโยบายการพัฒนา

คำถามการวิจัย

เมื่อมองจากความเป็นมา และความสำคัญของปัญหา ตลอดจนการพิจารณาในเบื้องต้นในเรื่องทุนทางสังคม ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา ผู้วิจัยมองว่า มีปัญหา 3 ประการที่ต้องการความกระจ่าง กล่าวคือ ประการแรก ธรรมชาติของทุนทางสังคมเป็นอย่างไร ต่อประเด็นคำถามดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยมองว่า ธรรมชาติของทุนทางสังคมมีทั้งด้านที่เป็น "สถานะ" หรือ "สต็อก" กับด้านที่เป็นพลวัต ดังนั้นหากเราจะทำความเข้าใจเรื่องการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม เราจึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจทั้งสองด้าน ประการที่สอง ทุนทางสังคมจะมีความหมาย มีมูลค่า และมีคุณค่าเมื่อมนุษย์นำมาใช้ประโยชน์ ดังนั้นคำถามในการวิจัยต่อมาก็คือ ผู้คนในชนบทได้นำเอาทุนทางสังคมมาใช้ประโยชน์ในการต่อสู้เพื่อยังชีพของเราอย่างไร และประการสุดท้าย เป็นคำถามเชิงนโยบายถ้าหากเรามองหรือค้นพบว่า ทุนทางสังคมมีความสำคัญต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้คน เราจะมีมาตรการอย่างไรที่จะทำให้ทุนทางสังคมมีความเข้มแข็ง มีการเจริญเติบโตและสามารถนำมาใช้เพื่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าของมนุษย์ได้และถ้าหากเราจะนำคำถามการวิจัยนี้ มาสรุปเป็นวัตถุประสงค์สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ก็อาจจะสรุปออกมาได้ดังนี้

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาธรรมชาติของการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบท
2. เพื่อศึกษาถึงรูปแบบการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในหน่วยการกระทำทางสังคม ทั้งในระดับครัวเรือน ชุมชน และเครือข่ายของชุมชน และผลที่เกิดจากการใช้ทุนทางสังคมนั้น ๆ

3. เพื่อวิเคราะห์ยุทธศาสตร์การพัฒนาว่าส่งผลอย่างไรต่อทุนทางสังคม และการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการกระบวนการพัฒนาว่า มีแนวทางหรือวิธีการอย่างไร และมีปัญหาอุปสรรคอะไรบ้าง

วิธีวิทยาทุนทางสังคม: การตีความสังคมและวัฒนธรรมชนบท

วัตถุประสงค์ของการวิจัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น ถ้าหากจะกล่าวอีกในแง่หนึ่งก็คือ การพยายามตอบคำถามที่ว่า ลักษณะหรือองค์ประกอบทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวชนบทจะสามารถนำมาใช้ประโยชน์เพื่อให้บรรลุถึงความอยู่ดีมีสุข หรือในการพัฒนาได้หรือไม่ ดังได้กล่าวไว้บ้างแล้วในตอนต้นว่า ทิศทางการพัฒนากระแสหลัก ก่อนข้างจะมองปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวชนบทไปในทางลบ คือมองว่าเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการพัฒนาดังนั้น การพยายามที่จะตอบคำถามการวิจัยดังกล่าวไว้ข้างบน จึงมีความจำเป็นที่จะต้องมองหาวิธีการตีความหรือการมองความหมายของปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมที่นอกเหนือออกไปจากกรอบการมองแบบดั้งเดิม คำว่า “สังคมและวัฒนธรรม” นี้ ผู้วิจัยจะได้ตีความความหมายภายใต้แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในภายหลัง การมองความหมายของสังคมและวัฒนธรรมนี้ มีความจำเป็นที่จะต้องมองและตีความคำว่า “การพัฒนา” ใหม่ด้วย ผู้วิจัยเสนอว่า เป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาก็คือ การปลดปล่อยให้มนุษย์หลุดพ้นจากพันธนาการต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพันธนาการทางความคิดหรือทางวัตถุ การพัฒนาที่เป็นพลังข้างนอกหรือกำหนดขึ้นโดยวัตถุเพียงด้านเดียว จึงยากยิ่งที่มนุษย์จะหลุดพ้นออกมาจากพันธนาการ ดังนั้นการพัฒนาจึงจำเป็นต้องเป็นการเริ่มต้นจากพลังที่มีอยู่ภายในสังคม ชุมชน หรือพลังที่มีอยู่ในตัวมนุษย์ ถ้าหากเรามองเช่นนั้น สังคมและวัฒนธรรมชนบทจะไม่ได้มีความหมายในแง่ที่เป็นปัญหาอุปสรรคต่อความทันสมัยอีกต่อไป

แม้ว่าเราจะมองว่า การพัฒนาโดยใช้ทุนทางวัตถุเป็นปัจจัยชี้้นำ (การสร้างความมั่งคั่งทางวัตถุ) จะมีวิธีการที่จะปลดปล่อยมนุษย์ให้มีเสรี แต่เราก็ไม่อาจปฏิเสธพลังดังกล่าว กล่าวอีกนัยหนึ่ง ในสภาวะที่มนุษย์ขาดแคลนปัจจัยยังชีพก็เป็นการยากยิ่งที่จะพูดถึงเสรีภาพของมนุษย์ ดังนั้นแนวคิดการพัฒนาจึงมิใช่เรื่องการปฏิเสธความก้าวหน้าทางวัตถุ เทคโนโลยี ประเด็นนั้นอยู่ที่ว่า “คน” ที่เป็นเป้าหมายหลักในกระบวนการพัฒนานั้น มีความสามารถที่จะควบคุมกำกับสภาพแวดล้อมทางวัตถุได้หรือไม่ กรอบแนวคิดในการวิจัยครั้งนี้จึงก้าวเลยออกไปจากข้อถกเถียงในเรื่องนี้ แนวคิดพื้นฐานที่ชี้นำการวิจัยนี้มองว่าทุนทางสังคม เป็นผลของการกระทำในอดีต ที่ตกผลึกและได้รับการผลิตซ้ำสืบทอดมา สิ่งที่เราจะต้องยึดถือเป็นหลักในการตีความทุนทางสังคมก็คือ ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ จารีตประเพณี หรือปทัสฐานทางสังคมเรา ถือเอาว่าเป็น “ทุนทางสังคม” เป็นโครงสร้างทางสังคมที่มีส่วนในการกำหนดการกระทำของมนุษย์

แต่การกำหนดการกระทำนี้มีได้มีลักษณะที่ตายตัว แต่น่าจะเปรียบเปรยได้กับอาณาบริเวณภายในห้องโถงที่มีพื้นที่พอเพียงที่จะขยับไปมา ที่สำคัญคือห้องโถงอันนี้เป็นทั้งกรอบจำกัด (constraining) และเป็นสิ่งที่อำนวยความสะดวก (enabling) เกิดการกระทำของมนุษย์ไปพร้อม ๆ กันด้วยการมองหรือการตีความทุนทางสังคมแบบนี้เราเชื่อว่า จะทำให้เรามองเห็นมนุษย์ในฐานะที่เป็นผู้สร้าง ผู้ผลิตซ้ำ เป็นผู้ใช้ประโยชน์ รวมทั้งเป็นผู้ที่ได้รับผลกระทบหรือถูกกำหนดโดยทุนทางสังคมอย่างรอบด้าน เช่นเดียวกัน ปัจจัยทางเศรษฐกิจหรือทุนทางกายภาพ ก็เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเมื่อมันได้ถูกสร้างขึ้นมาและดำรงอยู่ (exist) ก็อาจเป็นทั้งสิ่งที่กำหนดการกระทำของมนุษย์ และสิ่งที่เอื้ออำนวยความสะดวกให้เกิดการกระทำของมนุษย์ด้วย

การมองปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม และทัศนภาพทุนทางสังคมจากที่ได้กล่าวไว้ข้างบนนี้ ทำให้การศึกษาเรื่องการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคม จะต้องวางหมุด (locate) ของการศึกษาไว้ที่สาระสำคัญสองด้าน ด้านแรก เป็นเรื่องเกี่ยวกับสิ่งที่นักวิชาการทางสังคมศาสตร์เข้าใจร่วมกันว่าเป็น “สถาบัน” ซึ่งเราจะต้องเน้นย้ำอีกครั้งว่า สถาบันในที่นี้ มิได้มองแบบแน่นอนตายตัว แต่เป็นเสมือนสิ่งที่ตกผลึกจากการกระทำของ “ผู้กระทำการระยะไกล” (remote actors) นอกจากนั้นในตัวสถาบันเองเราก็จะต้องมองให้เห็นพลวัต และไม่จำกัดอยู่เฉพาะ “สถาบันชุมชน” เท่านั้น แต่จะต้องพิจารณารวมถึงสถาบันรัฐและสถาบันตลาด พัฒนาการที่ผ่านมา ได้ทำให้อาณาบริเวณของสถาบันขยายเข้าไปซ้อนทับซึ่งกันและกัน ดังที่ Geof Woods เรียกว่า institutional triangles ทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นการตกผลึกจากผู้กระทำการระยะไกล อาจจะฝังอยู่ในสถาบันตลาด สถาบันรัฐ และสถาบันชุมชน เนื่องจากว่าสถาบันทั้งสามมีอาณาบริเวณที่ซ้อนทับกันอยู่มาก

การทำความเข้าใจหรือการวิเคราะห์สถาบันในการศึกษารั้งนี้ เราจะวางประเด็นหลักไว้ที่สามประเด็น ประเด็นแรกผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ชุมชน โดยเริ่มตั้งแต่มีการก่อตั้งเป็นหมู่บ้านขึ้น การวิเคราะห์นี้มุ่งจะทำความเข้าใจว่า ปฏิสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐและตลาดเป็นมาอย่างไร การคลี่คลายขยายตัวภายในหมู่บ้านเป็นไปอย่างไรบ้าง ประเด็นที่สอง ผู้วิจัยจะวิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายที่มีบทบาทในการพัฒนามหาหมู่บ้าน ประเด็นสุดท้าย ผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์วัฒนธรรมชุมชน ซึ่งในที่นี้รวมถึงธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และพุทธศาสนา รายละเอียดในทั้งสามประเด็นนี้ จะแสดงให้เห็นถึงการซ้อนทับกันอยู่ของสถาบันทั้งสาม ซึ่งได้แก่สถาบันรัฐ ตลาด และชุมชนนั่นเอง

ด้านที่สอง การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคม เป็นส่วนหนึ่งของการกระทำของมนุษย์ เมื่อเรามองเช่นนี้ เราจะต้องศึกษา “ผู้กระทำการ” หรือผู้แสดง (actors) และการกระทำ (actions) ในแง่นี้ อย่างที่เราได้กล่าวแล้วว่าเราจะก้าวให้พ้นไปจากทัศนะทางสังคมที่มองว่า ผู้แสดงในฐานะที่เป็น agency ถูกกำหนดโดยโครงสร้างอย่างตายตัว มนุษย์ในฐานะที่เป็น agency

มีความสามารถในการตระหนักรู้ (acknowledgeable) ต่อโครงสร้างหรือทุนทางสังคมที่อยู่รอบตัวเขา ในสถานะที่มนุษย์มีการกระทำที่เป็นปฏิปักษ์หรือส่งผลลบต่อตัวเขาเอง จึงมิใช่สถานะที่เรียกว่าเป็นจิตสำนึกที่ผิดพลาด หากแต่เป็นเรื่องของการตระหนักรู้ถึงข้อจำกัดและโอกาส คำว่าผู้แสดงหรือผู้กระทำการทางสังคมในที่นี้ หมายความว่ารวมถึงผู้กระทำการที่เป็นปัจเจก และผู้กระทำการที่เป็นกลุ่ม ในที่นี้เรามองว่า สำหรับผู้กระทำการที่เป็นครัวเรือนนั้น เราได้ใช้ประโยชน์จากแนวคิดเรื่อง Resource Profile Approach – RPA ซึ่งพัฒนาขึ้นมาโดยกลุ่มนักวิจัยที่มหาวิทยาลัย Bath ประเทศสหราชอาณาจักร ² แนวคิดของ RPA มองว่า “ครัวเรือน” และ “สมาชิกของครัวเรือน” มี สติของทรัพยากรจำนวนหนึ่ง ครัวเรือนจะใช้ทรัพยากรอย่างมีกลยุทธ์ (คือไม่ใช่ทำตามบุญตามกรรม หรือเป็นการทำที่ไม่ได้ตระหนักถึงผลในอนาคต) ภายใต้ข้อจำกัดและโอกาส เพื่อให้บรรลุผลที่ดีที่สุดที่เป็นไปได้ ข้อเสนอที่สำคัญในแนวคิดของ RPA ก็คือ การจำแนกทรัพยากรของครัวเรือนออกเป็น 4 ประเภท ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

<u>ทรัพยากรวัตถุ</u>	ได้แก่ที่ดิน ทรัพย์สิน เงินทอง สติของมูลค่ารูปแบบต่าง ๆ นอกจากนี้ ทรัพยากรทางวัตถุอาจจะปรากฏในรูปแบบของ กระแสหมุนเวียนของรายได้ รายจ่าย และการบริโภค
<u>ทรัพยากรมนุษย์</u>	ได้แก่ความรู้ (การศึกษา) ภูมิปัญญา ทักษะฝีมือภาวะสุขภาพ องค์ประกอบด้านประชากรของครัวเรือน ตลอดจนกำลังแรงงาน
<u>ทรัพยากรทางวัฒนธรรม</u>	ในระดับชุมชน ทรัพยากรวัฒนธรรมได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม ระเบียบประเพณี ต่าง ๆ สำหรับในระดับครัวเรือน ทรัพยากรของครัวเรือนได้แก่ “สถานภาพ” ของครัวเรือนนั้น ๆ ซึ่งได้มาโดยระบบความเชื่อ หรือการให้คุณค่าของคนในชุมชน
<u>ทรัพยากรทางสังคม</u>	ในระดับชุมชนได้แก่ กลุ่ม/องค์กร หรือระบบการกระทำร่วมที่มีอยู่ในชุมชน ส่วนในระดับครัวเรือน ได้แก่ เครือข่ายความสัมพันธ์ ที่ครัวเรือนมีกับหน่วยตัวแทนต่าง ๆ ในชุมชน

² คุราชละเอียตใน J.A.McGregor, 1998 A Poverty of agency : Resource management amongst the poor in Bangladesh ; Paper submitted to the Fifth Workshop of the European Network of Bangladesh Studies ; 18-20 April, 1998

กล่าวโดยสรุปการตีความ หรือการมองทุนทางสังคม โดยวางหลักไว้ที่สถาบันทางสังคม และการกระทำได้กำหนดวิถีวิทยาในการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้ใน 2 ประเด็น ประเด็นแรก เราจะต้องศึกษาและทำความเข้าใจถึง “โครงสร้าง” ซึ่งทุนทางสังคมสถิตหรือฝังตัวอยู่ และประการที่สอง เราจะต้องศึกษาถึงวิถีการปฏิบัติในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ว่าเขาทำมาหากินอย่างไร และมี ส่วนใดในวิถีชีวิตของชาวบ้านที่จะนำมาสะท้อนถึงการ สร้าง และการผลิตซ้ำของทุนทางสังคม วิถีวิทยาแบบนี้ ผู้วิจัยจะเรียกว่า “เศรษฐศาสตร์การเมืองจุลภาค” (Micro-Political Economy) ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่า จะทำให้เรามองเห็นพลังจากสองด้าน คือพลังจากโครงสร้าง และพลังจากผู้กระทำ การทางสังคม ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สภาพทั่วไปของพื้นที่ที่ศึกษาและขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

การศึกษาในครั้งนี้ได้เลือกหมู่บ้าน 3 หมู่บ้านในจังหวัดขอนแก่นเป็นพื้นที่เป้าหมาย การคัดเลือกหมู่บ้านทั้ง 3 มิได้มีเป้าหมายเพื่อที่จะให้เป็นตัวแทนของชุมชนในภาคอีสาน แต่ก็มุ่งที่จะให้ครอบคลุมถึงสถานะการณ์ที่แตกต่างกัน 3 สถานการณ์ที่ผู้วิจัยเชื่อว่าจะทำให้เราสามารถทำความเข้าใจการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคมในภาคอีสานได้ เกณฑ์ทั่วไปที่พิจารณาในการคัดเลือกหมู่บ้านก็คือ หมู่บ้านที่ได้รับการคัดเลือกมีระยะห่างจากตัวเมืองหลักที่แตกต่างกัน โดยผู้วิจัยมองว่า ระยะห่างจากเมืองเป็นเครื่องอย่างหนึ่งถึงการผนวกรวมเอาชุมชนหมู่บ้าน เข้ามาอยู่ในเศรษฐกิจสังคมแบบใหม่ และระดับการผนวกรวมเข้ากับเศรษฐกิจสังคมใหม่ นี้ น่าจะเกี่ยวข้องกับการผลิตซ้ำทุนทางสังคม หมู่บ้านทั้งสามที่คัดเลือกให้เป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษามีดังนี้

บ้านเหล่าเกวียนหัก เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้เมืองขอนแก่น เมื่อ 20 ปีก่อน หมู่บ้านนี้ยังคงเป็นชนบทที่ค่อนข้างที่จะ “ห่างไกลจากความเจริญ” อย่างไรก็ตาม 20 ปีที่ผ่านมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยเมื่อกว่า 10 ปีที่ผ่านมามีการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม ในเขตจังหวัดขอนแก่น การขยายตัวของเมืองขอนแก่น ได้ทำให้ชาวบ้านเหล่าเกวียนหักมีทางเลือกแบบใหม่ในการประกอบอาชีพ นับตั้งแต่การเป็นเกษตรกร การเป็นกรรมกรรับจ้าง กรรมกร ถีบสามล้อ ตลอดจนการรับเอางานของโรงงานมาทำที่บ้าน (โรงงานแหวน) ในช่วงที่เศรษฐกิจประเทศไทยบูมและราคาที่ดินรอบเมืองถีบตัวสูงขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อนนั้น ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้ขายที่ดิน บางคนก็เป็นนายหน้าติดต่อซื้อขายที่ดิน มีโครงการบ้านจัดสรรเกิดขึ้นรอบ ๆ หมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก แต่เมื่อเศรษฐกิจประสบปัญหาวิกฤติ บ้านจัดสรรเหล่านี้ต้องหยุดดำเนินการ บ้านส่วนมากยังสร้างไม่เสร็จและยังไม่มีคนเข้าไปอยู่อาศัย บางแห่งกำลังเริ่มต้น โครงการ บ้านที่สร้างยังไม่เสร็จเหล่านี้ถูกปล่อยให้ทิ้งร้าง สายไฟฟ้า กรอบหน้าต่าง และอุปกรณ์อื่น ๆ ที่ได้รับการติดตั้งแล้วถูกขโมยไปจนหมด ที่ดินที่ทิ้งร้างไว้ได้ทำให้ชาวบ้านผู้ยากจนไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง

มีสถานที่สำหรับเลี้ยงวัว (เป็นโครงการพัฒนาที่หน่วยงานข้างนอกมักสนับสนุน) แต่ถึงแม้ว่าชาวบ้านเหล่าเกวียนหักจะมีความหลากหลายในการทำมาหาเลี้ยงชีพ การทำการเกษตรก็ยังคงเป็นแหล่งยังชีพที่สำคัญสำหรับชาวบ้านเหล่าเกวียนหัก

บ้านกะพีเป็นหมู่บ้านที่สองที่ผู้วิจัยคัดเลือกเป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษา และอยู่ห่างจากตัวเมืองขอนแก่นมากกว่าบ้านเหล่าเกวียนหัก เช่นเดียวกันบ้านกะพีนี้ก็เคยเป็นหมู่บ้านที่ห่างไกลจากความเจริญ ในช่วง 20 ปีที่ผ่านมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ขึ้นอย่างมาก การทำมาหาเลี้ยงชีพของชาวบ้านกะพีได้รับอิทธิพลจากเมืองขอนแก่นน้อยกว่าบ้านเหล่าเกวียนหัก คนหนุ่มสาวจำนวนหนึ่งได้อพยพไปทำงานที่กรุงเทพ ถ้าหากจะเปรียบเทียบระหว่างบ้านกะพีกับบ้านเหล่าเกวียนหัก เราจะเห็นว่าบ้านกะพียังมีคนที่อาศัยยังชีพจากการเกษตรมากกว่าบ้านเหล่าเกวียนหัก

หมู่บ้านที่สามที่ผู้วิจัยคัดเลือกเป็นหมู่บ้านเป้าหมายในครั้งนี่คือ บ้านฝางน้อย ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไปจากตัวเมืองมากที่สุด ในจำนวนสามหมู่บ้าน ชาวบ้านที่หมู่บ้านฝางน้อย ยังคงประกอบอาชีพทางการเกษตรเป็นหลัก แต่สมาชิกของหมู่บ้านจำนวนหนึ่งก็ได้เข้าไปทำมาหากินในภาคเมือง รวมไปถึงการไปทำงานต่างประเทศ

โครงการวิจัยนี้ ได้รับความกรุณาจากศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษา (mentor) ผู้วิจัยไม่เคยรู้จักท่านมาก่อน เพียงแต่เคยได้อ่านงานของท่านที่ในระหว่างที่ผู้วิจัยกำลังเตรียมโครงการที่จะขอทุนจาก สกว. ผู้วิจัยมองว่า แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน และแนวคิดประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชน ที่ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ ริเริ่มไว้ น่าจะมีประโยชน์ต่อการศึกษาก่อนเกิดการผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม และมองว่าน่าจะขยายแนวคิดนี้ไปเป็นแนวทางในการศึกษาสังคมศาสตร์แขนงอื่น ๆ โดยผู้วิจัยเองมุ่งทำวิจัยในสาขาการพัฒนา (Development Studies) นอกจากนั้นผู้วิจัยมองว่าแนวคิดเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชน และวัฒนธรรมชุมชนยังให้น้ำหนักต่อสิ่งที่เราเรียกว่า day-to-day practice หรือการปฏิบัติจริงในวิถีชีวิตประจำวันน้อยอยู่ ซึ่งผู้วิจัยตั้งใจจะขยายแนวคิดดังกล่าวไปสู่เรื่องเหล่านี้ ผู้วิจัยก็ได้เขียนโครงการวิจัยพร้อมทั้งส่งจดหมายถึง ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ แล้วผู้วิจัยก็ได้รับความกรุณา รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาของโครงการ

ผู้วิจัยเริ่มต้นงานวิจัยขั้นแรกโดยการอ่านบททวนเอกสาร ความตั้งใจเริ่มต้นคือ ผลของการทบทวนนี้ ผู้วิจัยจะเขียนออกมาเป็นบทความทางวิชาการ โดยตั้งใจจะวิพากษ์แนวคิดทางสังคมศาสตร์ ที่มอง "โครงสร้างทางสังคม" เป็น "constraint" ของการกระทำในการมองทุนทางสังคม ถ้าหากเรามองโครงสร้างเป็นตัว constraint ทั้งหมด เราก็จะกลับเข้าไปสู่แนวคิดกระแสหลักแบบดั้งเดิม ผู้วิจัยตั้งใจจะเสนอว่า โครงสร้าง หรือทุนทางสังคม ไม่เพียงแต่เป็น constraint แต่เป็นการอำนวยความสะดวกให้เกิดการกระทำ หรือ enabling ด้วย ในช่วงที่เริ่มต้นนั้น ผู้วิจัยได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของ

โครงการวิจัยที่ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ และคณะกำลังดำเนินการอยู่ แต่ผู้วิจัยทำงานภายใต้ รศ.สุวิทย์ ธีรศาศวัต โดยรับผิดชอบวิจัยกรณีศึกษา 1 หมู่บ้าน³ และช่วย รศ. สุวิทย์ ประมวลผลข้อมูลเชิงปริมาณ

การที่ผู้วิจัย ได้มีโอกาสเข้าร่วมในโครงการวิจัย ที่ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ เป็นหัวหน้าโครงการนั้น ผู้วิจัยได้รับประโยชน์อย่างมาก และเป็นประโยชน์โดยตรงต่อโครงการวิจัยที่ผู้วิจัยดำเนินการอยู่ในโครงการนี้ มีนักวิจัยจากทั่วประเทศ มีการประชุม และสัมมนาที่สำคัญ ที่ผู้วิจัยได้มีโอกาสเข้าร่วมถึง 3 ครั้ง ซึ่งการเข้าไปอยู่ในโครงการวิจัยนี้ ทำให้ผู้วิจัยได้เรียนรู้ และมองเห็นแง่มุมที่จะทำงานวิจัยที่ตนเองรับผิดชอบ ได้กว้างขวางมากขึ้น

ในการเก็บข้อมูลสนาม ผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงแรกผู้วิจัยได้ทำความรู้จักคุ้นเคยกับชาวบ้าน และผู้นำหลังจากนั้นผู้วิจัยได้เริ่มสัมภาษณ์ชาวบ้านและเก็บข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชน สถาบันความเชื่อทางวัฒนธรรม วิถีชีวิตการทำมาหากินและข้อมูลเชิงคุณภาพด้านอื่น ๆ

หลังจากดำเนินงานเก็บข้อมูลสนามไปได้ช่วงหนึ่งผู้วิจัยได้ร่างแบบสอบถามขึ้นมาชุดหนึ่งเพื่อเก็บข้อมูลในระดับครัวเรือน ตามกรอบแนวคิดที่ผู้วิจัยวางไว้แต่แรกนั้นการศึกษาข้อมูลในระดับชุมชนก็เพื่อเราจะได้ทำความเข้าใจ “โครงสร้าง” ซึ่งเป็นที่สถิตของทุนทางสังคม การศึกษาข้อมูลครัวเรือน เป็นการพยายามมองหรือวิเคราะห์ “การกระทำ” ภายใต้โครงสร้างนั้น ๆ ประเด็นหลักของข้อมูลที่เก็บในระดับครัวเรือนคือทรัพยากร 4 ด้านคือ ทรัพยากรวัตถุ ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรสังคม และทรัพยากรทางวัฒนธรรม (ดูแบบสำรวจในภาคผนวก 1) การออกแบบสำรวจสำหรับเก็บข้อมูล 2 ประเด็นแรก (ทรัพยากรวัตถุ และทรัพยากรมนุษย์) ไม่มีข้อยุ่งยากมากนักเนื่องจากข้อมูลดังกล่าวเป็นรูปธรรม และมีแบบสำรวจที่ใช้และพัฒนามาขึ้นมาก จนอาจจะถือได้ว่าเป็นรูปแบบมาตรฐาน ส่วนข้อมูลเกี่ยวกับทรัพยากรทางสังคมและวัฒนธรรมนั้น มีข้อยุ่งยากในการออกแบบสำรวจอยู่มาก มีงานวิจัยในต่างประเทศที่พยายามจะจัดทำแบบสำรวจทุนทางสังคมแต่นิยามเชิงปฏิบัติการที่ใช้สำหรับการจัดทำแบบสำรวจนั้น เป็นนิยามที่ใช้ภายในสภาพแวดล้อมของสังคมและวัฒนธรรมนั้น ๆ จึงไม่ค่อยมีประโยชน์มากนักการออกแบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับสถานะของ “ทรัพยากร” ทางสังคม และวัฒนธรรมของครัวเรือน ในที่นี้จึงค่อนข้างอิงอยู่กับกรอบแนวคิดเรื่อง Resource Profile Approach และประสบการณ์ของผู้วิจัยเอง

การสำรวจข้อมูลครัวเรือน สำหรับการวิจัยครั้งนี้มีเป้าหมายให้ครอบคลุมทุกครัวเรือน แต่ในตอนที่ยุ่ช่วยนักวิจัยลงไปสำรวจข้อมูลนั้น มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งที่ไม่อยู่บ้าน หรือบางครัวเรือน

³ การศึกษานี้ได้เขียนเป็นรายงานการวิจัย บัณฑิต ธรรมพิทักษ์ “เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยห้าทศวรรษ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กรณีศึกษานันทา” 2543

มีคนอยู่บ้านแต่ไม่สามารถให้ข้อมูลได้ การสำรวจครั้งนี้จึงครอบคลุมครัวเรือนประมาณ 70% ของครัวเรือนในหมู่บ้าน

ในช่วงปลายของการทำวิจัย ที่ผู้วิจัยได้เริ่มวิเคราะห์ข้อมูลและเขียนรายงานนั้น ผู้วิจัยได้จัดสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ทุนทางสังคม : มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ" วัตถุประสงค์ของการจัดสัมมนาครั้งนี้ก็เพื่อผู้วิจัยจะได้รับฟังแนวคิด และการวิพากษ์วิจารณ์ของนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญต่องานของผู้วิจัยโดยตรงและนอกจากนั้น ยังมุ่งกระตุ้นให้นักวิชาการหันมาให้ความสนใจ และทำวิจัยในเรื่องทุนทางสังคมกว้างขวางขึ้น ในการสัมมนาครั้งนี้ มีการนำเสนองานวิจัยหลัก 2 ชิ้น คืองานวิจัยของ รศ.สุวิทย์ อธิระศาสตร์ และงานของผู้วิจัยเอง ซึ่งบทความทั้ง 2 ปรากฏอยู่ในเอกสารประกอบการสัมมนา นอกจากนี้ผู้วิจัยได้จัดพิมพ์การสรุปผลการสัมมนาเป็นหนังสือ โดยรวบรวมคำบรรยายของผู้ทรงคุณวุฒิ และเนื้อหาการอภิปรายในช่วงของการสัมมนา หนังสือนั้นนอกจากจะแจกจ่ายให้แก่ผู้เข้าร่วมสัมมนาและห้องสมุดทั่วไปแล้ว แล้วผู้วิจัยได้ขอให้ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยผู้สนใจทั่วไปด้วย

องค์ประกอบของรายงานการวิจัย

บทที่ 2 นำเสนอผลการสำรวจเอกสารเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม โดยผู้วิจัยได้สำรวจแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทุนทางสังคมในประเทศตะวันตก และแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในวงวิชาการไทย การสำรวจนี้ผู้วิจัยได้คัดเลือกงานวิชาการที่ผู้วิจัยมองว่ามีความสำคัญ และมีการอ้างอิงถึงมากในเรื่องทุนทางสังคม

บทที่ 3 นำเสนอการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน โดยเน้นตั้งแต่ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองมาถึงปัจจุบัน การวิเคราะห์ครอบคลุมถึงเรื่องการแทรกตัวเข้าไปของรัฐและตลาด กระบวนการพาณิชย์กรรมและการเกษตร การปรากฏตัวของทุนท้องถิ่นและทุนต่างชาติในชุมชน ตลอดจนเงื่อนไขการคลี่คลายขยายตัวจากภายในชุมชนเอง

บทที่ 4 วิเคราะห์ให้เห็นถึงความหลากหลายของการต่อสู้เพื่อการยังชีพของชาวบ้าน และวิเคราะห์สถานะทรัพยากรของครัวเรือนทั้งสี่ด้าน ซึ่งได้แก่ทรัพยากรวัตถุ ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรทางสังคม และทรัพยากรวัฒนธรรม

บทที่ 5 นำเสนอผลการวิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายที่มีอยู่ในชุมชน ในการวิเคราะห์กลุ่มที่จัดตั้งขึ้นมาเพื่อการพัฒนาหมู่บ้านนั้น ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ในสามมิติ คือปัญหาการก่อตั้ง ภาวะชะงักงันและการเลิกล้มกลุ่ม เช่น กลุ่มผู้หญิง และกลุ่มต่าง ๆ ทางด้านการเงิน ส่วนการวิเคราะห์เครือข่ายนั้น ผู้วิจัยหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน

บทที่ 6 วิเคราะห์สถาบันวัฒนธรรมหลัก 3 อย่างคือ ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับวัดและพระพุทธศาสนา

บทที่ 7 สรุปผลการวิจัย และคำอธิบายทางทฤษฎีต่อทุนทางสังคม

บทที่ 2

สถานะความรู้ทางทฤษฎีและการวิจัยทุนทางสังคม

ความนำ

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะสำรวจสถานะความรู้ทางทฤษฎี และการวิจัยเกี่ยวกับทุนทางสังคม การสำรวจนี้เป็นการประเมินว่า แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมและการวิจัยที่ผ่านมา ได้ที่ทางไว้อย่างไรในการวิเคราะห์การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม ในการประเมินสถานะของความรู้นี้ ผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็นสองส่วน ส่วนแรกเป็นแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมในทางสากล หรือที่มีการศึกษาวิจัยในต่างประเทศโดยเฉพาะ ในวชิชาการของประเทศตะวันตก ส่วนที่สองเป็นการประเมินสถานะความรู้ และการวิจัยเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในวงวิชาการไทย

สิ่งที่ผู้วิจัยใคร่อยากจะทำกล่าวไว้ในเบื้องต้นในที่นี้คือการหนึ่งคือ ประเพณีของการวิจัยทางสังคม ได้ถูกครอบงำโดยแนวคิดทางวิทยาศาสตร์มาเป็นระยะเวลานาน ผลที่สำคัญของการครอบงำอันนี้ อย่างหนึ่งก็คือ การศึกษาวิจัยสังคมได้แยกออกเป็นสาขา (disciplines) และมีการแบ่งความชำนาญการออกเป็นสาขาต่าง ๆ ได้แก่ เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา จิตวิทยา สังคม หรือศาสตร์ประยุกต์ตามสังคมอื่นๆ อย่างเช่น การเมือง การบริหารและการจัดการ เป็นต้น ถ้าหากจะถือความชำนาญเฉพาะด้าน คำว่า “ทุนทางสังคม” นี้ ก็น่าจะตกอยู่ในขอบข่ายความคิดของพวกนักเศรษฐศาสตร์ หรือสังคมวิทยาอย่างไรก็ตาม การมองทุนทางสังคมโดยอาศัยความชำนาญตามสาขาวิชาแบบนี้ น่าจะไม่ใช่ความเหมาะสมและไม่รอบด้าน นับเป็นเวลากว่า 2 ทศวรรษมาแล้ว ที่วงวิชาการพยายามที่จะทำลาย “รั้วกันคอก” ความชำนาญการออกมา อย่างที่เราจะเคยได้ยินคำกล่าวหรือวลีต่างๆ ที่สะท้อนถึงคำพูดนี้ เช่น “สหวิทยาการ”¹ หรือ “การมองโลกแบบองค์รวม” หรือ “การบูรณาการ” เป็นต้น ดังนั้นในการพิจารณาแนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ ในที่นี้ ผู้วิจัยพยายามจะหลีกเลี่ยงที่จะลงไปลึกในสาขาวิชาใดวิชาหนึ่งเพียงด้านเดียว แต่พยายามที่จะมองจากหลายมุม หลายมิติ ดังนั้นในการทบทวนเอกสารในที่นี้จึงจำเป็นที่จะต้องก้าวข้ามสาขาวิชาต่าง ๆ ที่แบ่งตามประเพณีปฏิบัติ ที่ผ่านมา

¹ ตัวอย่างของความพยายามที่จะทำลายกำแพงความชำนาญเฉพาะด้านนี้ อาจพิจารณาได้จาก พัฒนาการของ RRA กล่าวคือแนวคิดในการศึกษาวิจัย ที่เรียกว่า - การประเมินสถานะเร่งด่วนของชนบท - (Rapid Rural Appraisal) โดยพยายามที่จะรวมเอานักวิชาการที่มีความชำนาญเฉพาะสาขา มาทำการศึกษาวิจัยร่วมกัน

ทุนทางสังคม : วาทกรรมตะวันตก

ความรู้ หรือทฤษฎีที่เราศึกษา มิได้กำเนิดขึ้นมา และดำรงอยู่ที่แยกต่างหากออกไป จากความเป็นจริงทางสังคมด้านอื่น ๆ ที่หล่อหลอมการเกิด และการดำรงอยู่ของทฤษฎีนั้น ๆ ตามแนวคิด ของพวกหลังทันสมัยนิยม (Postmodernism) ความรู้เป็นวาทกรรมชุดหนึ่ง วาทกรรมดังกล่าวนี้ถูก ผลิตขึ้นมาภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบใดแบบหนึ่ง การจะทำความเข้าใจวาทกรรมอันนี้ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเผยให้เห็นถึง “รอยปริ” ของความสัมพันธ์เชิงอำนาจนั้นอันทำให้เกิด “วาทกรรม” ชุดนั้น ๆ ขึ้นมา ถ้าเรามองในแง่นี้จะทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมซึ่งเป็นแนวคิดจาก ทางตะวันตกนั้นเราจะต้องพิจารณาอย่างน้อย 2 ด้าน คือ ด้านแรก เราต้องพิจารณาว่า “วาทกรรม” หรือแนวคิดนั้น ๆ ว่าด้วยเรื่องอะไร มีรายละเอียดอย่างไรและด้านที่ 2 เราจะต้องพิจารณาถึงบริบท ของการเกิด และการดำรงอยู่ของแนวคิดนั้น ๆ แต่ด้วยเหตุผลของการวิจัยนี้โดยเฉพาะ การพิจารณา แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นวาทกรรมตะวันตก เราจะเน้นพิจารณาเพียงด้านแรก ซึ่ง ผู้วิจัยจะได้นำเสนอรายละเอียดเป็นลำดับต่อไป

ก.สถาบันที่อำนวยความสะดวกให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ : ทุนทางสังคมในทัศนะ

นักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่

คำว่าสถาบัน เป็นคำที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำราทางสังคมศาสตร์ทั่วไป และรวมทั้งปรากฏ ในภาษาที่ใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวันด้วย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคำดังกล่าวจะปรากฏอยู่ทั่วไป แต่ความหมายของคำดังกล่าวก็ยังใช้ไม่ตรงกันนัก ในบางครั้งคำว่า “สถาบัน” มีความหมาย เท่ากับ คำว่า “องค์กร” ในทางสังคมศาสตร์ โดยทั่วไปแล้วสถาบันหมายถึงกฎ กติกา ระเบียบ แบบแผน ที่เป็นรูปพิมพ์ของพฤติกรรม และการกระทำระหว่างกันของมนุษย์ เศรษฐศาสตร์ก็เป็น วิชาการแขนง หนึ่งที่มีความสนใจสถาบัน โดยเฉพาะที่เป็นกฎกติกาที่ควบคุมกำกับกับการแลกเปลี่ยน (exchange) ทรัพยากรระหว่างมนุษย์ ซึ่งก็คือ สถาบันตลาดนั่นเอง

เมื่อประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา นักเศรษฐศาสตร์กลุ่มหนึ่งได้หันมาให้ความสนใจ เรื่องความเจริญก้าวหน้า หรือความเจริญเติบโต ที่มีได้เกิดจากปัจจัยทางเศรษฐกิจโดยตรงเพียง อย่างเดียว ในวงวิชาการด้านการพัฒนา ความพยายามในการแสวงหาคำอธิบายใหม่เกี่ยวกับ “ความเจริญเติบโต” หรือความเจริญก้าวหน้านี้ ส่วนหนึ่งมาจากความล้มเหลวของการพัฒนา ในช่วง 2 ทศวรรษก่อนหน้านี ในทัศนะของผู้เขียน แนวความคิดของนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ (New Institutional Economics - NIEs) ก็ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะอธิบาย ความเจริญเติบโตในแง่มุมใหม่ และผู้วิจัยมองว่า วาทกรรมเกี่ยวกับทุนทางสังคมของ

นักเศรษฐศาสตร์ มีรากฐานทางความคิดที่อยู่กับแนวความคิดเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ จึงนำเสนอเอาไว้ในที่นี้

ดักลาส นอร์ท (Douglas North) เป็นนักคิดที่สำคัญคนหนึ่งในกลุ่มนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ เขาเสนอข้อคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ไว้ในหนังสือของเขาชื่อ *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (1990) นอร์ท มองว่า สิ่งที่สำคัญที่สุดที่กำหนดความเจริญเติบโตหรือ การพัฒนาทางเศรษฐกิจ ก็คือต้นทุนสำหรับการโอนย้ายทรัพยากร หรือ "transaction cost" เช่นเดียวกับนักเศรษฐศาสตร์ทั่วไป นอร์ท ก็ยอมรับโดยนัยว่า การค้าขายแลกเปลี่ยน หรือ "การโอนย้าย" ทรัพยากรระหว่างผู้กระทำการ หรือผู้แสดงทางเศรษฐกิจ (economic actors) นั้น มีความจำเป็นต่อความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แต่สิ่งที่ นอร์ท ต้องการชี้ให้เห็นมากกว่านั้น ก็คือ การโอนย้ายทรัพยากรนั้น มีต้นทุนเกิดขึ้นจำนวนมาก ต้นทุนที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ ต้นทุนสำหรับการแสวงหาข้อมูลข่าวสารที่จะนำไปสู่การตัดสินใจของผู้กระทำการทางเศรษฐกิจ เขามองว่า "สถาบัน" ที่ปรากฏ และดำรงอยู่ในสังคมในช่วงเวลานั้น ๆ ได้ทำหน้าที่ในการลดต้นทุนการโอนย้ายทรัพยากร (transaction cost) ตัวอย่างรูปธรรมที่จะทำให้เราเข้าใจเรื่องนี้ได้ง่ายก็คือ สมมติว่ามีคนคนหนึ่งอยากจะซื้อรถยนต์สักคัน เขาอาจจะจำเป็นต้องมีความรู้และข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเรื่องสี ขนาด คุณสมบัติของเครื่องยนต์ ข้อบ่งชี้ในเรื่องการใช้งานของรถยนต์แต่ละประเภท ฯลฯ ซึ่งข้อมูลต่างๆ เหล่านี้จะทำให้เขาตัดสินใจเลือกอย่างใดอย่างหนึ่งในที่สุด และสมมติว่าคนคนนั้น ไม่เคยรู้เรื่องรถยนต์มาก่อนเลย เขาอาจจะต้องใช้เวลาและใช้ทรัพยากรอย่างมาก ที่จะแสวงหาข้อมูลข่าวสาร เพื่อจะให้เกิดการตัดสินใจที่ถูกต้อง หรือหากเขาไม่รู้เรื่องและไม่มีข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับรถยนต์เลย การโอนย้ายทรัพยากร หรือการซื้อรถยนต์ของเขาก็จะไม่เกิดขึ้นเลย แต่ในชีวิตจริงของคนผู้นั้น เขามีข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับรถยนต์มาก่อน ซึ่งข้อมูลข่าวสารเหล่านี้อาจจะมิได้มาจากการโฆษณาของบริษัทรถยนต์เพียงอย่างเดียว แต่อาจจะรวมทั้งความรู้ ข้อมูลข่าวสารจากเพื่อน ญาติพี่น้อง คนรู้จัก ฯลฯ นอร์ท จึงมองว่า ในชีวิตจริงของมนุษย์ "สถาบัน" ได้มีบทบาทอย่างสำคัญ ในการไหลเวียน (Flow) ของข้อมูลข่าวสารเหล่านี้ และผลที่สำคัญก็คือ ทำให้ต้นทุนค่าใช้จ่ายในการแสวงหาข้อมูลข่าวสารลดลงมาก ซึ่งต้นทุนดังกล่าวนี้รวมอยู่ในต้นทุนในการโอนย้ายทรัพยากรด้วย

คำว่า "สถาบัน" ที่นอร์ท พูดถึงนี้ มีความหมายที่กว้างออกไปกว่าสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ พูดถึง "สถาบันตลาด" (market institutions) ซึ่งมองเฉพาะ "กฎ" ที่ควบคุม (govern) การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการระหว่างผู้กระทำการทางเศรษฐกิจ ผู้กระทำในการแลกเปลี่ยนมีสถานะเป็น "ปัจเจก" และมีวิธีคิด การตัดสินใจที่อยู่บนหลักเหตุผล และหลักเหตุผลที่ว่านั้นคือ หลักอรรถประโยชน์นิยม (utilitarianism) ในทัศนะแบบดั้งเดิมนั้น ความสัมพันธ์แบบญาติพี่น้องหรือ สถาบันทางสังคมแบบดั้งเดิมเป็นสถาบันที่มีได้ตั้งอยู่บนหลักเหตุผล จึงเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการ

แลกเปลี่ยนสินค้า แต่ในทัศนะของ นอร์ท สถาบันเหล่านั้นได้ทำหน้าที่ทำให้เกิดการลดต้นทุนในการถ่ายโอนทรัพยากรได้ โดยเฉพาะต้นทุนในการแสวงหาข้อมูลข่าวสาร อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่านักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่อย่าง นอร์ท จะก้าวออกมาจากมุมมองอันคับแคบแบบดั้งเดิมของนักเศรษฐศาสตร์ แต่จุดสุดท้าย ของแนวคิดกลุ่มนี้ ก็ได้แตกต่างจากนักเศรษฐศาสตร์กลุ่มอื่น ๆ กล่าวคือ การผลิตและการแลกเปลี่ยน เป็นวิธีเดียวที่จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้า ต้นทุนของการโอนย้ายทรัพยากร (transaction cost) ที่นอร์ทได้สาธยายไว้ในหนังสือของเขา ก็คือ ต้นทุนของความพยายามในการประเมินมูลค่าของสินค้าของแต่ละฝ่ายที่ตนเองครอบครอง (ซึ่งก็คือต้นทุนของการแสวงหาข้อมูลข่าวสาร) การแลกเปลี่ยนหรือการโอนย้ายทรัพยากรจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อ ต่างฝ่ายต่างก็มองว่า “มูลค่า” ที่ตนเองจะได้รับจากการค้าขายแลกเปลี่ยน จะมากกว่ามูลค่าของสินค้า/บริการที่ตนเองนำมามอบให้คู่สัญญาในการค้าขายแลกเปลี่ยนนั้น ๆ

หากจะกล่าวโดยรวมแล้ว แนวความคิดของนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ มีใจความสำคัญอยู่ที่ว่า เส้นทางในการสร้างความเจริญเติบโตนั้น อาจมีเส้นทางใหม่ที่นอกเหนือไปจากการใช้พลังทางด้านตลาดเพียงอย่างเดียว และระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดำรงอยู่ หรือที่นักสังคมศาสตร์ทั่วไปเรียกว่า “สถาบัน” เป็นปัจจัยพื้นฐาน (infrastructure) จะทำให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ของแนวคิดแบบนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญในการผลิตวาทกรรมทางด้านการพัฒนาของธนาคารโลก² และที่ปรากฏชัดเจน คือ การวิเคราะห์ของธนาคารโลก เรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศในแถบเอเชียตะวันออกไกล ซึ่งได้แก่ เศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ อย่างเช่น ญี่ปุ่น เกาหลี ไต้หวัน ยองกง หรือประเทศสิงคโปร์ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สาระสำคัญของวาทกรรมที่ธนาคารโลกสร้างขึ้นมาอยู่ในประเด็นที่ว่า ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในประเทศเหล่านี้ มิใช่เป็นพลังของตลาดชั้นนำ หรือที่เรียกว่า market-led growth หากแต่เป็นการกระทำของ “รัฐ” มากกว่า ประสบการณ์ในเรื่องความเจริญเติบโตของประเทศเหล่านี้ ทำลายต่อแนวคิดดั้งเดิมของ เศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก ที่มองว่า สถาบันดั้งเดิม รวมทั้งกลไกและการกระทำของรัฐ เป็นการบิดเบือนกลไกราคา ซึ่งจะเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการเจริญเติบโต ในที่สุดการศึกษาของ Stiglitz (1996) และของธนาคารโลก (World Bank 1993) ชี้ว่าการเจริญเติบโต

² เมื่อราว 10 ปี ที่ผ่านมา กลุ่มนักเศรษฐศาสตร์ที่สังกัดธนาคารโลก ได้หันไปให้ความสนใจเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมอย่างมาก มีการจัดสัมมนาของนักวิชาการกลุ่มนี้หลายรอบ ภายใต้ชื่อโปรแกรม Social Capital Initiative ความพยายามดังกล่าวก้าวไปถึงการสร้างตัวชี้วัด (ดูอย่างเช่น Christiaan Grootaert and Thierry van Bastelaer : Social Capital : Form Definition to Measurement) วาทกรรมเรื่องทุนทางสังคมของธนาคารโลกได้ถูกนำมาใช้ในการพัฒนาประเทศไทยเมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจ ภายใต้โครงการ Social Investment Fund นอกจากนั้น ยังมีการศึกษาวิจัยในเรื่องทุนทางสังคม ภายใต้การสนับสนุนของธนาคารโลกด้วย (ดูอย่างเช่น World Bank, 2000. Thailand Social Monitor: Social Capital and the Crisis)

ของประเทศในเอเชีย ตะวันออก เป็นผลของความร่วมมือระหว่างภาครัฐและเอกชน โดยผู้นำของ ประเทศเหล่านี้ ได้สร้างสถาบันขึ้นมา และสถาบันนี้อำนวยความสะดวกโดยนักวิชาการ (technocrats) เพื่อเสริมสร้างความสามารถในการแข่งขันให้แก่ภาคเอกชน การสร้างสถาบันของรัฐเพื่อสนับสนุน ให้เกิดการเจริญเติบโตนี้ ได้รับการสนับสนุน โดยนโยบายและมาตรการอื่น ๆ อย่างเช่น นโยบาย ปฏิรูปที่ดินและนโยบายเรื่องที่อยู่อาศัย การปรับปรุง และปฏิรูปกฎหมายความร่วมมือระหว่าง ภาครัฐและเอกชนดังกล่าว ได้ส่งผลให้เกิดการสะสม และการเพิ่มขึ้นของทุนมนุษย์ และ ทุนทาง กายภาพ และนำไปสู่ความเจริญเติบโตอย่างที่ปรากฏ บทเรียนของประเทศเอเชีย ตะวันออก จึงชี้ไปในทำนองว่า ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจนั้น มิได้เกิดจากการสร้างและทดแทน สถาบันอื่น ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ด้วยสถาบัน “ตลาด” หากแต่ว่าสถาบันอื่นนอกเหนือสถาบันตลาด ก็สามารถสร้างความเจริญเติบโตให้เกิดขึ้นได้

นอกจากแนววิเคราะห์ของนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น ยังมีกลุ่ม นักคิดที่มีแนวการวิเคราะห์ในแนวคล้ายกันนี้ แต่สนใจเฉพาะประเด็นการพัฒนาและสิ่งแวดล้อม การวิเคราะห์ในเรื่องนี้ มีจุดกำเนิดมาจาก (หรือเป็นปฏิกิริยาต่อ) วลีที่เป็นที่รู้จัก แพร่หลายคือ “โศกนาฏกรรมส่วนรวม” หรือ “Common Tragedy” กล่าวคือ ถ้าหากว่าทรัพยากรใด ที่ไม่มีเจ้าของ หรือเป็นของส่วนรวมก็จะมีแต่คนเข้าไปเอาประโยชน์ และไม่บำรุงรักษา ซึ่งในระยะเวลายาวก็จะส่ง ผลให้ทรัพยากรนั้นเสื่อมโทรม ข้อเสนอจากแนววิเคราะห์แบบนี้ก็คือ ควรจะให้ เอกชนมีกรรมสิทธิ์ เหนือทรัพยากร เนื่องจากเป็นการสร้างแรงจูงใจในการดูแลและบำรุงรักษา สามารถที่จะกีดกันมิให้ผู้ ที่ไม่ได้เป็นเจ้าของเข้ามาใช้ประโยชน์ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ควรจะใช้สถาบันตลาดหรือกลไก ราคา ในการจัดการทรัพยากร ซึ่งจะส่งผลให้มีการบำรุงรักษา และสามารถ ใช้ประโยชน์ได้อย่างยืน ยาว ศูนย์กลางของข้อเสนอและข้อโต้แย้งต่อแนวคิดนี้ อยู่ที่เรื่อง “สถาบัน” นั้นเอง

เอลสเตอร์ม (Elinor Ostrom) เป็นนักวิชาการคนหนึ่งที่โต้แย้งแนวการวิเคราะห์ที่เรียกว่า โศกนาฏกรรมส่วนรวม ในหนังสือที่เขาเป็นบรรณาธิการ ร่วมกับผู้อื่นชื่อ Rethinking Institutional Analysis and Development : Issues , Alternative and Choices (1993) เขาชี้ให้เห็นว่า ระบบ กรรมสิทธิ์ หรือ property right regimes ซึ่งเป็นสถาบันที่กำกับการจัดการทรัพยากร อาจจะมีหลาย รูปแบบมากกว่าที่เป็นกรรมสิทธิ์เอกชน และกรรมสิทธิ์ของรัฐ กล่าวคือ ระบบกรรมสิทธิ์อาจจะ จำแนกออกเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ (state property) กรรมสิทธิ์ของเอกชน (private property) กรรมสิทธิ์ของชุมชน (communal property) และทรัพยากรที่ไม่มีเจ้าของเลย (open access) ประเด็นสำคัญที่เขาได้เสนอคือว่า ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนและกลไกราคา อาจจะไม่ใช่วิธีทางเลือกที่ เหมาะสมและดีที่สุดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเสมอไป มีตัวอย่างในหลายกรณีชี้ให้เห็นว่า

กรรมสิทธิ์ของชุมชน ก็สามารถทำให้เกิดการทำนุบำรุงรักษา และการกระจายผลประโยชน์ได้ดีเช่นกัน

ถ้าหากเรามองโดยผิวเผินแล้ว อาจจะมองได้ว่าข้อเสนอเกี่ยวกับการจำแนกสถาบัน การจัดการทางทรัพย์สินของออสเตรอมนั้น เป็นเพียงการเพิ่ม "ประเภท" ของสถาบันทรัพย์สินเข้ามา ในวาทกรรมของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักให้มากขึ้นเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ถ้าหากเราพิจารณา โดยละเอียดแล้วจะพบว่า ข้อเสนอของออสเตรอมช่วยให้เราตั้งคำถามที่ท้าทายต่อแนวคิดการพัฒนา ในปัจจุบัน ที่วางน้ำหนักไว้ที่การสร้าง และการส่งเสริมระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนว่าในที่สุดแล้ว จะทำให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดจริงหรือ และรวมไปถึงคำถามเรื่องความเป็นธรรม และการกระจาย ซึ่งเป็นปัญหาที่ประเทศกำลังพัฒนา โดยเฉพาะประเทศไทยกำลังเผชิญอยู่ ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชน เป็น รากฐานของระบบเศรษฐกิจและสังคมทุนนิยมตะวันตก แม้ว่าข้อเสนอของออสเตรอมจะมีได้ ไปไกลถึงขั้นว่า ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนเป็นระบอบที่ทำลายระบบ "คุณค่า" ของสังคมในประเทศ กำลังพัฒนา แต่ก็ช่วยให้เราสามารถตั้งคำถามได้ว่า มีทางเลือกของการพัฒนาอย่างอื่นหรือไม่ นอกเหนือจากการเดินตามกรอบแคบ ๆ ของระบอบกรรมสิทธิ์เอกชน โดยมีเป้าหมายมุ่งไปสู่ การสร้างสังคมอุตสาหกรรมทุนนิยมแบบตะวันตก และที่สำคัญก็คือ ระบอบของ "ชุมชนหมู่บ้าน" เป็นระบอบที่มีพัฒนาการที่ยาวนานและปัจจุบันยังคงดำรงอยู่ในสังคมไทย ข้อเสนอของออสเตรอม ในเรื่องการจำแนกระบอบกรรมสิทธิ์ จึงน่าจะเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์ การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม อันที่จริงมีงานการศึกษาวิจัยในประเทศไทย ที่อยู่ในแนวแบบนี้ ซึ่งเราจะได้กล่าวถึงภายหลังในบทนี้

ในขณะที่นอร์ธและนักคิดเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ในช่วงแรก ๆ มิได้ใช้คำว่า "ทุนทางสังคม" โดยตรงในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถาบันที่อำนวยความสะดวกให้เกิดการโอนย้ายทรัพยากร แต่ออสเตรอม ซึ่งวิเคราะห์สถาบันทรัพย์สินที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ได้ใช้แนวคิด เรื่องทุนทางสังคมในการทำความเข้าใจเรื่องนี้ด้วย ในบทความเรื่อง ซึ่งเป็นหนังสือที่พิมพ์โดย ธนาคารโลก ออสเตรอมได้วางกรอบในการวิเคราะห์ทุนทางสังคมไว้ โดยมองว่า คำว่าทุนทางสังคม อาจมีความหมายได้หลายแง่ ครอบคลุมถึง ปทัสถานร่วม (shared norm) ความไว้วางใจ (trust) หรือเครือข่าย (network) ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นคุณลักษณะที่มีอยู่ในองค์กรหรือสถาบัน ออสเตรอมชี้ว่า ความหมายของ ทุนทางสังคมที่มีความหลากหลายแตกต่างกันเหล่านี้ มีลักษณะร่วม ที่สำคัญ 3 ประการ คือ

ประการแรก ทุนทางสังคมต้องใช้เวลายาวนานในการก่อรูป และทุนทางสังคมแฝงอยู่ใน สิ่งที่อาจจะเรียกได้ว่าเป็น "ความเข้าใจร่วม" มากกว่าฝังรากอยู่ในโครงสร้าง กฎระเบียบ ที่ปรากฏ ชัดแจ้ง

ประการที่สอง ความเข้าใจร่วมที่ว่านี้ ยากที่จะตกผลึกและมีความหมายที่เฉพาะเจาะจง และขัดแย้งในภาษาใด ๆ

ประการที่สาม ความเข้าใจร่วมนี้ สามารถที่จะเสื่อมสลายได้โดยง่าย - ถ้าหากว่ามีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และมีคนจำนวนมากเข้าร่วมการเปลี่ยนแปลงนั้น

นอกจากการมองในแง่ของลักษณะร่วมของทุนทางสังคม ออสตรอมยังได้ชี้ให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะที่ทำให้ทุนทางสังคมมีลักษณะที่แตกต่างไปจากทุนทางกายภาพหรือทุนรูปแบบอื่น ซึ่งมีอยู่ 4 ประการคือ (น. 179 - 182)

ประการแรก ทุนทางสังคมมิได้เสื่อมค่าจากการใช้ แต่จะเสื่อมค่าจากการที่ไม่ได้นำมาใช้ อันที่จริงแล้วทุนทางสังคมจะเกิดการปรับปรุง หรือเพิ่มประสิทธิภาพ เมื่อสมาชิกยังคงมีความผูกพันหรือปฏิบัติตามบรรทัดฐานทางสังคม ในทางตรงข้าม ถ้าหากสมาชิกไม่มีความผูกพันหรือไม่ปฏิบัติตามบรรทัดฐาน ทุนทางสังคมก็จะเสื่อมสูญลงได้โดยเร็ว เมื่อประเพณีของกลุ่มซึ่งอยู่ในความทรงจำของปัจเจก แต่ไม่ได้รับการปฏิบัติอยู่เป็นประจำ ประเพณีอันนั้นก็อาจจะเลือนลางไปจากความจำของปัจเจก ในแง่นี้ทุนทางสังคมยังคงมีลักษณะบางด้านเหมือนทุนมนุษย์ อย่างเช่นเมื่อบุคคลไม่ได้ใช้ทักษะของตนเองในการทำงานเป็นประจำ ในไม่ช้าทักษะนั้น ๆ ก็จะไม่เลือนลางไปจากเขา

ประการที่สอง ทุนทางสังคมโดยธรรมชาติแล้ว ยากที่จะสังเกตเห็นและวัดปริมาณออกมา อย่างเช่นทุนทางกายภาพ ลักษณะดังกล่าวนี้ ทำให้นักวิชาการนิยามคำว่าทุนทางสังคมออกมาหลายหลาก บางครั้งคำนิยามก็ระบุถึงแหล่งกำเนิดหรือที่ที่ทุนทางสังคมฝังอยู่ บางครั้งทุนทางสังคมก็นิยามในลักษณะที่เป็นผลที่ตามมาจากการมีและการใช้ทุนทางสังคม ธรรมชาติของทุนทางสังคมอันนี้ มิได้เป็นปัญหาเฉพาะการศึกษาในเชิงประจักษ์เท่านั้น แต่รวมถึงปัญหาในทางนโยบาย กล่าวคือทุนทางกายภาพและทุนมนุษย์ สามารถที่ใช้มาตรการเข้าไปแทรกแซงหรือจัดการ (manipulate) เพื่อให้เกิดการพัฒนาได้ชัดเจน ในขณะที่ทุนทางสังคมค่อนข้างที่จะทำได้ยาก

ประการสุดท้าย เกี่ยวเนื่องมาจากประการที่สองคือ ทุนทางสังคมยาก (ไม่สามารถ - ผู้วิจัย) ที่จะสร้างจากพลังหรือปัจจัยภายนอก หรืออย่างน้อยก็ยากกว่าการสร้างทุนทางกายภาพที่สามารถที่จะถ่ายโอนมาจากภายนอก ประเด็นดังกล่าวนี้ ถือว่าเป็นประเด็นที่มีการถกเถียงและการวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างมาก ในวงวิชาการด้านการพัฒนาทฤษฎีการพัฒนากระแสหลักส่วนมากอาศัยพลังจากข้างนอก เป็นแรงขับ ผลในเชิงประจักษ์ที่เกิดขึ้น นอกจากจะเป็นการหยุดยั้งการเจริญเติบโตของหรือ การทำลายทุนทางสังคมแล้ว ยังเป็นปัญหาที่สำคัญของการพึ่งพาด้วย

ประการสุดท้าย สถาบันของรัฐทั้งระดับชาติและระดับท้องถิ่น มีผลอย่างมากทั้ง ต่อระดับ

และรูปแบบของทุนทางสังคม สำหรับปัจจัยที่จะนำไปใช้เพื่อให้ความพยายามในการพัฒนาในระยะยาวสามารถบรรลุได้ สถาบันของรัฐบาลกลางและรัฐบาลท้องถิ่น จะมีผลต่อความร่วมมือระหว่างปัจเจกและการสร้างทุนทางสังคม โดยเฉพาะในการกระทำที่อยู่นอกเหนือจากภารกิจ ของรัฐและการกระทำนั้น ๆ จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือระหว่างปัจเจก ถ้าหากว่าสถาบันของรัฐในระดับชาติ และระดับท้องถิ่นทำหน้าที่ในการเอื้ออำนวย (โดยเฉพาะในแง่ของทรัพยากร) ต่อการกระทำเหล่านี้ ก็จะส่งผลในทางบวก แต่ถ้าเมื่อไหร่ก็ตามสถาบันของรัฐในระดับชาติ และท้องถิ่นเข้าไปทำหน้าที่ แทนหรือปิดกั้นมิให้มีการกระทำต่าง ๆ ที่อยู่นอกภารกิจของรัฐเกิดขึ้น อย่างเช่น โรงเรียน การศึกษา การรักษายาบาล ฯลฯ เมื่อนั้นทุนทางสังคมก็จะเสื่อมสลาย การกระทำการของสถาบันของรัฐ แบบนี้จะนำไปสู่การสร้างพลเมืองที่พึ่งพาต่อรัฐ มากกว่าที่จะสร้างพลเมืองมีความสามารถที่จะ สร้างสรรค์และเพิ่มทุนทางสังคมต่อไป

กล่าวโดยสรุป ข้อใหญ่ใจความของทุนทางสังคมในทัศนะของนักเศรษฐศาสตร์ที่เราได้กล่าว มาข้างต้น อยู่ที่การประเมิน "มูลค่า" องค์ประกอบทางสังคมและวัฒนธรรมแบบใหม่ ซึ่งแต่เดิมที่ นักเศรษฐศาสตร์มองว่าค่อนข้างจะมีผลในทางลบ หรือมีผลโดยตรงต่อความเจริญเติบโตทาง เศรษฐกิจน้อย แต่นักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ ได้แสดงให้เห็นว่าทุนทางสังคมช่วยลดต้นทุนในการ โอนย้ายทรัพยากร และนักเศรษฐศาสตร์อื่น ๆ ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า ทุนทางสังคมส่งผลต่อประสิทธิภาพ ของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

ข. โครงสร้างสังคมคือทุนทางสังคม : ทัศนะนักสังคมวิทยา

แนวคิดแบบดั้งเดิมของนักสังคมวิทยาเกี่ยวกับเรื่องโครงสร้างสังคม มักจะมองโครงสร้าง ทางสังคมในฐานะที่เป็นตัวกำหนดการกระทำทางสังคม คำว่า "โครงสร้าง" หรือที่ในภาษาอังกฤษ ใช้คำว่า structure นี้มีความหมายรวมถึงสิ่งต่าง ๆ อย่างเช่น กรอบกฎหมาย ค่านิยม ปทัสถานร่วม สิ่งเหล่านี้ได้ถูกซึมซับเอาเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของปัจเจก (internalize) การมองโครงสร้างทางสังคม ของนักสังคมวิทยาแบบดั้งเดิมดังกล่าวนี้ ถูกกล่าวหาว่ามองปัจเจกในลักษณะที่เป็น over-socialized conception of human action (Wrong, 1961) มากเกินไป ปัญหาในเรื่องความ ไม่ลงรอย หรือความไม่สอดคล้องต้องกันระหว่าง "โครงสร้าง" และ "การกระทำ" ในวงวิชาการ ทางสังคมศาสตร์ เป็นปัญหาที่มีมานาน ในกรณีของไทยนักวิชาการที่เข้ามาศึกษาสังคมไทย ตอน แรก ๆ ได้ตั้งข้อสังเกตว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีโครงสร้างหลวม เนื่องจากว่าโครงสร้าง (ปทัสถาน ค่านิยม กฎระเบียบ) ไม่ค่อยตรงหรือสอดคล้องกับการกระทำที่เกิดขึ้นจริงของผู้คน ในสังคม ในปัจจุบันนี้วงวิชาการสังคมศาสตร์ได้หันมาให้ความสนใจ "ผู้กระทำการ" มากขึ้นโดยมอง ว่าผู้กระทำการไม่ใช่จะอยู่ในลักษณะที่ "ยอมจำนน" หรือ อยู่ในสภาวะที่เรียกว่า

"จิตสำนึกที่ผิดพลาด" ในการปฏิบัติตามกรอบกำหนดของโครงสร้าง แต่ผู้กระทำการเหล่านี้สามารถที่จะตระหนักรู้ (Knowledgeable) ต่อการมีอยู่ของโครงสร้าง เขาอาจจะมีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับโครงสร้าง แต่มีเป้าหมายหรือมีความหมายของการกระทำที่จำเพาะ แนวคิดแบบนี้ถือว่าความสัมพันธ์ระหว่าง "โครงสร้าง" และ "ผู้กระทำ" (agency) มิได้มีลักษณะเป็นโครงสร้างกำหนดแบบตายตัว แต่มีลักษณะแบบวิภาษวิธีตามที่ Anthony Giddens ได้อธิบายและ Norman Long ได้กล่าวไว้ดังนี้ :

"ในชีวิตประจำวันต่อ ๆ มา ฉันได้ช่วยในการผลิตซ้ำสถาบันทางสังคม ซึ่งมีอยู่ก่อนแล้ว และฉันไม่ได้มีส่วนทำให้สถาบันนั้นก่อเกิดขึ้นมา สถาบันเหล่านี้ทำหน้าที่มากกว่าการเป็นเพียงสิ่งแวดล้อมของการกระทำของฉัน เนื่องจากว่า...สถาบันเหล่านี้เข้าไปผนวกอยู่ในสิ่งใดก็ตามที่ฉันทำในฐานะที่เป็นตัวตน ในทำนองเดียวกัน การกระทำของฉันก็ผนวกอยู่ในสถาบันซึ่งเป็นเงื่อนไขของสถาบันที่ (ส่งผลต่อ...ผู้วิจัย) การกระทำของผู้อื่น เจกเช่นที่การกระทำของผู้อื่นเป็นเงื่อนไขสถาบัน กำหนดการกระทำของฉัน ดังนั้น กิจกรรมที่ฉันได้กระทำมักอยู่ในสถาบัน เป็นส่วนประกอบของสถาบัน และเป็นโครงสร้างของคุณสมบัติต่าง ๆ ของสถาบันที่ขยายออกไปนอกเหนือจากตัวฉัน ทั้งกาล และเทศะ (Giddens : 1987 : 11 อ้างใน Norman Long : 1992, P 24)

เจมส์ โคลแมน ถือว่าเป็นนักสังคมวิทยามีส่วนบุกเบิกแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม และที่สำคัญก็คือเขาได้ก้าวออกไปจากแนวคิดสังคมวิทยาแบบดั้งเดิมที่มองโครงสร้างสังคมกำหนดการกระทำแบบตายตัว หรือมองพฤติกรรมแบบทัศนะปัจเจกชนนิยม ในปี 1988 เจมส์ โคลแมน ได้ตีพิมพ์บทความใน American Journal of Sociology ชื่อ Social capital in the creation of human capital ในบทความนี้เขาได้นำเอาแนวคิดในเรื่อง "การกระทำที่มีเหตุผล" หรือ rational action ซึ่งใช้ในการวิเคราะห์โดยทั่วไปของนักเศรษฐศาสตร์ มาประยุกต์ใช้สำหรับการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมที่นอกเหนือไปจากระบบเศรษฐกิจ โดยใช้แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคม เขาได้นิยามคำว่าทุนทางสังคมไว้ดังนี้

"ทุนทางสังคมนิยามได้โดยหน้าที่ของมันเอง ทุนทางสังคมมิใช่สารัตถะอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว แต่มีหลายอย่างที่แตกต่างกันและประกอบกันอยู่ สารัตถะที่ถือว่าเป็นทุนทางสังคมเหล่านี้ มีลักษณะร่วมที่สำคัญสองประการ ประการแรก ทุนทางสังคมเป็นส่วนประกอบอันหนึ่งของโครงสร้างสังคม ประการที่สอง ทุนทางสังคมเอื้ออำนวยต่อการกระทำของผู้กระทำหรือผู้แสดง (actors) ในสังคม ทุนทางสังคมก็มีลักษณะเช่นเดียวกับทุนทางด้านอื่น ๆ กล่าวคือให้ผลผลิต สามารถทำให้บรรลุเป้าหมายที่จำเพาะบางอย่าง

ที่ถ้าหากปราศจากทุนทางสังคมแล้วไม่อาจจะบรรลุได้หรืออาจจะบรรลุได้ยากเช่นเดียวกับ
ทุนทางด้านอื่น ๆ ทุนทางสังคมมิใช่จะมีประโยชน์หรือผลในทางบวกเสมอ ทุนทางสังคม
อาจจะอำนวยความสะดวกการกระทำการทางสังคมที่เฉพาะในบางอย่างในขณะที่ในสถานการณ์
อื่น ๆ ทุนทางสังคมอาจจะไม่มีประโยชน์หรืออาจจะส่งผลในทางลบ" (น. 16)

ดังที่เราได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า โดยพื้นฐานแล้วปัญหาหลักที่นักสังคมวิทยาให้ความสนใจคือ อะไรเป็นแบบแผนของการกระทำของมนุษย์ที่ทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกันเป็นสังคม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ความสนใจหลักของนักสังคมวิทยาอยู่ที่ "โครงสร้างสังคม" โดยมองว่า โครงสร้างเหล่านี้เป็นกรอบกำหนดพฤติกรรมหรือการกระทำของคน แต่เจมส์ โคลแมน มิได้มองว่า "โครงสร้าง" อันนี้เป็นปัจจัยกำหนดการกระทำของมนุษย์ในลักษณะที่เป็น "Constraining" เท่านั้น แต่ยังเป็นแหล่งที่ทำให้เกิดความสามารถในการกระทำการด้วย (enabling) ในหนังสือของเขาชื่อ Foundation of Social Theory ในภาคที่ 2 เขาได้กล่าวถึงโครงสร้างของการกระทำทางสังคมไว้โดยละเอียด และในภาคนี้ของหนังสือก็มีบทหนึ่ง (บทที่ 9) ว่าด้วยเรื่องทุนทางสังคมโดยเฉพาะ เมื่อกล่าวถึงระบบการแลกเปลี่ยนทางสังคม (Social exchange) ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของโครงสร้างการกระทำทางสังคม ดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นว่า เจมส์ โคลแมน ได้ใช้แนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์มาเป็นรากฐานสำคัญในการวิเคราะห์ เขาจึงมองว่าระบบการแลกเปลี่ยนทางสังคมมีลักษณะเช่นเดียวกับระบบการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ สังคมหนึ่งจะประกอบด้วย ระบบย่อย ซึ่งระบบย่อยแต่ละระบบจะมีลักษณะที่พึ่งพากัน ภายในระบบการกระทำทางสังคมนี้ เจมส์ โคลแมน เสนอให้แยกองค์ประกอบหลักของระบบย่อยออกเป็น 3 องค์ประกอบ (น.132) คือ ผู้กระทำ (actor) ทรัพยากรหรือเหตุการณ์ (resource or event) และกฎระเบียบของสังคมที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมทรัพยากรหรือผู้กระทำ

เมื่อทุนทางสังคมสถิตอยู่ในสิ่งที่เราเรียกว่า "โครงสร้าง" การนิยามความหมายของทุนทางสังคมจึงไม่อาจที่จะบ่งชี้ตายตัวลงไป แต่เราสามารถที่จะนิยามได้โดย "หน้าที่" ของมันหรือดูว่าเมื่อมีทุนทางสังคมที่สถิตอยู่ในโครงสร้างแล้ว จะส่งผลอย่างไรบ้างซึ่งเจมส์ โคลแมน ได้ชี้ถึงหน้าที่ของทุนทางสังคม 3 อย่างคือ

หน้าที่อย่างแรก ทุนทางสังคมที่ปรากฏในรูปของ ความคาดหวัง ภาระหน้าที่ และความไว้วางใจต่อโครงสร้าง ในโครงสร้างทางสังคมหนึ่ง ๆ สมาชิกของสังคมสามารถที่จะมีความคาดหวังต่อสมาชิกผู้อื่นว่า คนเหล่านั้นจะปฏิบัติต่อตัวเขาอย่างไรในสถานการณ์ต่าง ๆ ในขณะเดียวกันสมาชิกคนนั้นก็จะมีภาระหน้าที่หรือข้อผูกพันที่จะปฏิบัติหรือตอบสนองต่อสมาชิกผู้อื่นในทางที่คนเหล่านั้นคาดหวัง ความคาดหวังและภาระหน้าที่และข้อผูกพันอันนี้ จะมีผลก็ต่อเมื่อ

สมาชิก มีความไว้วางใจกัน ซึ่งเจมส์ โคลแมนเปรียบเทียบสิ่งเหล่านี้ว่าเป็นเหมือนสลিপของเครดิตที่สมาชิกแต่ละคนถือไว้ สลิปเครดิตอันนี้ทำให้สมาชิกผู้ที่ถือ สามารถที่จะเรียกร้องเอาสินค้าหรือบริการจากสมาชิกคนอื่น ๆ ได้

หน้าที่อย่างที่สอง ทูทางสังคมทำหน้าที่เป็นช่องทางการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร ข้อมูลข่าวสารดังกล่าวนี้ มีความสำคัญยิ่งต่อการกระทำทางสังคม และดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่า การแสวงหาและการได้มาซึ่งข้อมูลข่าวสารมีต้นทุน การแสวงหาหรือการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสารนี้ ส่วนใหญ่ผ่านระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่ ในแง่นี้ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เอื้ออำนวย ต่อการไหลเวียนถ่ายเทของข้อมูลข่าวสาร จึงถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคม

หน้าที่อย่างที่สาม ทูทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปของบรรทัดฐานและประสิทธิผลของการบังคับให้การกระทำเป็นไปตามบรรทัดฐานของสังคม ประเด็นดังกล่าวนี้มีลักษณะที่เหมือนกับสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ที่สนใจประเด็นปัญหาเรื่องทรัพยากรส่วนรวม (common property) โดยมองว่าทุนทางสังคมมีลักษณะเช่นเดียวกับสินค้าสาธารณะ (public goods) ซึ่งมีปัญหาพื้นฐานเรื่องพวกชอบของฟรีจะไม่รับผิดชอบที่จะดูแลรักษา แต่ในกรณีของ "ทุนทางสังคม" บรรทัดฐานของสังคมหรือกฎระเบียบต่าง ๆ เหล่านี้ต้องมีการบังคับให้เป็นไปตามกฎ ซึ่งการบังคับนี้อาจจะมีทั้งทางบวกและทางลบ (การลงโทษ และการให้รางวัล) ในหลายกรณีการบังคับให้มีการปฏิบัติตามบรรทัดฐานจำเป็นต้องใช้ทรัพยากรมาก และมีประสิทธิภาพต่ำ ในบางกรณีโดยเฉพาะในสถาบันที่ไม่เป็นทางการ การบังคับให้เป็นไปตามบรรทัดฐานใช้ทรัพยากรน้อย และมีประสิทธิภาพมาก

ถึงแม้ว่า โคลแมน จะได้รับการกล่าวอ้างถึงว่าเป็นผู้มีส่วนอย่างสำคัญในการพัฒนาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม แต่โคลแมนเองก็มีไดนิยาม "ทุนทางสังคม" ที่จำเพาะเจาะจงลงไปว่ามันคืออะไร และถ้าหากเราดูองค์ประกอบของทฤษฎีการกระทำทางสังคมซึ่ง เจมส์ โคลแมน ได้จำแนกระบบย่อยของการกระทำออกเป็น 3 ระบบ คือ ผู้กระทำการ ทรัพยากรหรือเหตุการณ์ และกฎระเบียบที่เกี่ยวข้องและควบคุมการกระทำ การเราอาจจะพิจารณาได้ว่าทุนทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปของทุนมนุษย์ โครงสร้างทางสังคม หรือแม้บางครั้งแปรรูปไปเป็น หรือแฝงอยู่ในทรัพยากรทางด้านวัตถุ การแปลงรูปของทุนทางสังคมนี้ ถือได้ว่าเป็นส่วนที่สำคัญที่เราต้องการคำอธิบายในทางทฤษฎี ต่อไป ในการศึกษาเชิงประจักษ์เจมส์ โคลแมน ก็ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมคือความใกล้ชิดระหว่างผู้ปกครอง (คือทุนทางสังคม) สามารถถ่ายทอดไปสู่ทุนมนุษย์ ในรูปของผลสัมฤทธิ์ของการศึกษาของบุตร ซึ่ง (คาดหมายได้ว่า) จะส่งผลต่อการเจริญเติบโตหรือการพัฒนา

ค. เครือข่ายพันธมิตรทางพลเรือน และปทัสสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน

วาทะกรรมเรื่องทุนทางสังคม ได้แพร่ขยายเข้าไป และมีการศึกษาในหมู่นักรัฐศาสตร์ การศึกษาที่มีการ อ้างอิงถึงมากอีกอันหนึ่งคือ Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy โดย Robert D. Putnam (1992) พูทน์มเริ่มต้นหนังสือเล่มนี้ด้วยคำถาม 4 - 5 ประเด็น (น.1) ซึ่งเป็นเนื้อหาหลักในหนังสือของเขาในเล่มนี้ คำถามเหล่านี้คือ เพราะอะไรการปกครองระบอบประชาธิปไตยโดยบางประเทศจึงดำเนินการไปได้ แต่ในบางที่ล้มเหลว สถาบันที่เป็นทางการได้ส่งผล อย่างไรต่อการปฏิบัติในทางการเมือง การปกครอง ถ้าเราปฏิรูปสถาบัน จะส่งผลหรือถูกนำมาใช้ใน ทางปฏิบัติ (ส่งผลต่อการเปลี่ยนพฤติกรรม) หรือไม่ และถ้าเรา "ปลูกถ่าย" สถาบันประชาธิปไตยไปสู่ ที่ใหม่ สถาบันนั้นจะดำเนินการได้เช่นเดียวกับที่ที่มันกำเนิดขึ้นมาหรือไม่ คำถามเหล่านี้ล้วน แล้วแต่เป็นคำถามในทางทฤษฎีที่ต้องการหลักฐานเชิงประจักษ์ ในการตอบคำถาม

ประเด็นซึ่งเป็นความสนใจร่วมระหว่างงานของ พูทน์ม และของนักเศรษฐศาสตร์ และนักสังคมวิทยาที่กล่าวมาแล้วก็คือ เรื่อง "สถาบัน" (แม้ว่าในหมู่นักสังคมวิทยา อย่างเช่น เจมส์ โคลแมน จะใช้คำว่า "โครงสร้าง" แต่สำหรับผู้วิจัย คำดังกล่าวนี้มีความหมายเท่ากับคำว่า "สถาบัน") ในทางรัฐศาสตร์แบบวิถีของการอธิบายเกี่ยวกับพฤติกรรม (performance) ของสถาบัน นั้น อาจจะแบ่งได้เป็น 3 แบบ แบบแรกคือ กลุ่มนักคิดการออกแบบสถาบัน (Institutional design) ซึ่งมีรากเหง้ามาจากการศึกษาทางกฎหมาย การศึกษาในแนวนี้นี้ให้ความสำคัญขององค์ประกอบของ สถาบันในส่วนที่เป็นทางการ และองค์ประกอบเหล่านี้ก็อิงอยู่กับกฎระเบียบหรือกฎหมาย การอธิบาย พฤติกรรมของสถาบันแบบที่สองอิงอยู่กับปัจจัยเศรษฐกิจสังคม (socioeconomic factors) แนวคำ อธิบายดังกล่าวนี้ อิงอยู่กับแนวคิดที่เรารู้จัก และอาจเรียกรวม ๆ ได้ว่าทฤษฎีความทันสมัย (Modernization) และแนวคิดกลุ่มที่สาม เป็นคำอธิบายเกี่ยวกับพฤติกรรมของสถาบัน ซึ่งยึดหลัก ปัจจัยสังคม และวัฒนธรรม (sociocultural factors) โดยงานกลุ่มหลังนี้ให้ความสนใจอิทธิพล วัฒนธรรมทางการเมืองของประชาชนต่อการกระทำหน้าที่ของสถาบันการเมืองการปกครองใน ระบอบประชาธิปไตย

ในงานเล่มนี้ เดวิด พูทน์ม อธิบายว่า องค์การปกครองในภูมิภาคทางเหนือของอิตาลี มีประสิทธิภาพในการทำงานในระบอบประชาธิปไตยมากกว่าในภูมิภาคทางภาคใต้ เหตุผลหลัก ที่เป็นเช่นนี้ ก็เนื่องมาจากว่า ในภูมิภาคทางภาคเหนือนั้น มีวัฒนธรรมพลเรือน (civic culture) ที่อุดมสมบูรณ์มากกว่า วัฒนธรรมพลเรือนนี้ เป็นสิ่งที่ช่วยให้เกิดการเชื่อมประสานกันในแนวนอน (horizontal links) ซึ่งได้แก่ การเกิดสมาคม กลุ่มต่าง ๆ ในท้องถิ่นนั่นเอง และสิ่งเหล่านี้ก็คือ ทุนทางสังคมในความหมายทางวิชาการที่เราพูดถึงในปัจจุบันนั่นเอง

ในบทที่ว่าด้วยเรื่องทุนทางสังคม เดวิด พูทน์ม ได้เริ่มต้นโดยการอธิบายปัญหาทางทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับ "การกระทำร่วม" (collective action) คำอธิบายหลักในเรื่องนี้ มาจากทฤษฎี game theory ซึ่งมองว่า ผู้ไม่ให้ความร่วมมือในการกระทำร่วมจะได้รับผลลบ หรือมีต้นทุนจากการไม่ให้ความร่วมมือที่สูง หรืออีกนัยหนึ่งผู้ที่อยู่ในสถานการณ์ภายใต้ทฤษฎีเกม (game theory) นี้ ย่อมมีการกระทำที่มีเหตุผลเสมอ อย่างไรก็ตาม เดวิด พูทน์ม ชี้ว่า การที่คนที่อยู่ในสถานการณ์ของเกม ไม่ให้ความร่วมมือ มิได้หมายความว่า เขาไม่ตระหนักหรือเพิกเฉยต่อความคิดในเชิงเหตุผล ทฤษฎี Game จึงอาจจะชี้นำเราในทางที่ไม่ค่อยถูกต้องหลายเรื่อง อย่างเช่น (น.163)

- ในข้อถกเถียงเรื่องโศกนาฏกรรมของส่วนรวม (common tragedy) เจ้าของปศุสัตว์ มิได้ถูกกีดกันโดยคนอื่นในการเข้าไปใช้ทุ่งหญ้าสาธารณะ ถ้าหากว่า ตัวเขาเองจำกัดการใช้ทุ่งหญ้าของตนเอง เจ้าของปศุสัตว์ผู้นั้นจะเป็นผู้สูญเสียผลประโยชน์ (จากการใช้ทุ่งหญ้า) กระนั้นก็ตามการใช้ทุ่งหญ้าสาธารณะโดยไม่มีขอบเขตจำกัด จะนำความหายนะมาสู่ส่วนรวม ซึ่งรวมไปถึงเจ้าปศุสัตว์คนนั้น ๆ ด้วย
- สินค้าสาธารณะ (public goods) อย่างเช่น อากาศที่สะอาด หรือย่านที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัย เป็นสิ่งที่ทุกคนสามารถได้รับประโยชน์ ถึงแม้ว่าเขาจะไม่มีส่วนในการจัดหาหรือก่อให้เกิดสินค้าสาธารณะนั้น ๆ ดังนั้นจึงไม่มีแรงจูงใจที่จะทำให้ผู้ใช้ประโยชน์ จัดหาหรือบำรุงรักษาสินค้าสาธารณะ อย่างไรก็ตาม การใช้ประโยชน์โดยไม่มีการบำรุงหรือการผลิตเพิ่ม ในที่สุดแล้วจะทำให้ทุกคนต้องได้รับผลในทางลบ
- ในแนวคิด ความไม่ลงรอยของนักโทษ (prisoner's dilemma) ซึ่งมี 3 สถานการณ์ เมื่อมีคน 2 คนร่วมกันกระทำผิด สถานการณ์แรก ถ้านักโทษ คนแรกกล่าวหาเพื่อนของเขา ตัวเขาอาจจะพ้นผิดในขณะที่เพื่อนของเขาอาจได้รับโทษ สถานการณ์ที่สองคือ ตรงกันข้ามนักโทษคนแรกจะไม่ให้การ แต่เพื่อนของเรากล่าวหาว่าเราทำผิดเขาอาจจะได้รับโทษเพียงลำพัง สถานการณ์สุดท้ายคือ ต่างคนต่างเงียบ ซึ่งทั้งสองฝ่ายอาจจะได้รับประโยชน์ แต่ก็ยากที่คนทั้งสองที่จะประสานเรื่องราวของแต่ละคนให้เป็นเรื่องเดียวกันได้ ต่างคนจึงมีแนวโน้มที่จะพูดเรื่องของตนเองได้ดีกว่าที่จะพูดว่า อีกคนจะทำอะไร

เดวิด พูทน์ม ได้ชี้ว่า ทฤษฎี Game เหล่านี้ ค่อนข้างที่จะประเมิน หรือคาดการณ์เกี่ยวกับการกระทำร่วมโดยสมัครใจต่ำกว่าความเป็นจริง คำถามไม่ได้อยู่แค่เพียงว่า เราจะเข้าใจการกระทำที่ไม่ให้ความร่วมมือ (defectors) ได้อย่างไร แต่เป็นคำถามที่ว่า เพราะอะไรการกระทำที่ไม่ให้ความร่วมมือ จึงมิได้เกิดขึ้นมากมาย อย่างที่ทฤษฎี Game ได้กล่าว หรือทำนายไว้

เดวิด พูทน์มชี้ว่า ความร่วมมือโดยสมัครใจ (voluntary cooperation) เกิดขึ้นและพบได้ง่าย ในชุมชนที่ได้รับมรดกตกทอด ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น "สต็อก" ของทุนทางสังคม ซึ่งปรากฏในรูปของ ปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน (norms of reciprocity) วัฒนธรรมเกี่ยวกับเครือข่ายที่มีพันธะผูกพันกันระหว่างปัจเจกในทางพลเรือน (network of civic engagements) ทั้งปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน และเครือข่ายของความผูกพันกันทางพลเรือน เน้นสาระสำคัญของการ ลานทอกันในแนวนราบ เขาได้ขยายความและสาธยายปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทนไว้ว่า มีวิวัฒนาการสืบต่อกันมาในสังคมชุมชนภาคเหนือของอิตาลี และได้ทำให้ต้นทุนการโอนย้ายทรัพยากรต่ำ (transaction costs) พร้อมกับอำนวยความสะดวกให้เกิดความร่วมมือ คำว่าปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน อาจมีความหมายได้สองนัย นัยแรก หมายถึง การแลกเปลี่ยนสิ่งของที่แต่ละฝ่ายนำมาแลกเปลี่ยนมีมูลค่าเท่ากัน และการแลกเปลี่ยนนี้เป็นไปอย่างต่อเนื่องซึ่งปทัสถานการปฏิบัติต่างตอบแทนแบบนี้ อาจจะถูกเรียกว่าเป็นประเภทที่จำเพาะ หรือมีความเฉพาะ (specific or balanced) ส่วน นัยที่สอง เป็นการแลกเปลี่ยนที่ ณ เวลาหนึ่งเวลาใด ไม่จำเป็นต้องมีความเท่าเทียมของสิ่งของที่แลกเปลี่ยน แต่เป็นความสัมพันธ์ที่มีความต่อเนื่อง ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวดำรงอยู่ได้ด้วยมีความคาดหวังว่า ผลประโยชน์ที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งยกให้ในเวลานี้ จะได้รับตอบแทนจากฝ่ายที่รับในเวลาใดเวลาหนึ่งในอนาคต ปทัสถานการปฏิบัติต่างตอบแทนแบบนี้ อาจจะถูกเรียกว่าเป็นแบบทั่วไป (generalized) และเป็นองค์ประกอบที่มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคม มีผลิตภาพ (productive) ชุมชนมีทุนทางสังคมประเภทนี้ จะช่วยยับยั้งพวกนักฉวยโอกาส (opportunism) ที่มักจะเกิดขึ้นในระบบของการกระทำร่วม ทุนทางสังคมประเภทนี้ ยังเกี่ยวข้องกับ ความหนาแน่นของเครือข่ายของการแลกเปลี่ยน เนื่องจากจากว่าทุนทางสังคมประเภทนี้ให้ความมั่นใจว่า การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีก ก็จะทำให้เกิดปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทนด้วย

ส่วนเครือข่ายของความผูกพันกันทางพลเรือนนั้น พูทน์ม ชี้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการ ลานกันแนวนราบ (horizontal link) โดยปรกติแล้วสังคมมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นสังคมสมัยใหม่ หรือสังคมแบบดั้งเดิม เผด็จการ หรือประชาธิปไตย ฯลฯ ส่วนแต่มีเครือข่ายของการติดต่อสื่อสาร และการแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคล ซึ่งอาจจะมีทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เครือข่ายเหล่านี้ บางเครือข่ายก็มีลักษณะเป็นเครือข่ายในแนวนราบ "โดยมีตัวแทน" (agents) ของเครือข่ายเป็นผู้ที่มี สถานภาพและอำนาจอยู่ในระดับเดียวกัน (น.173) ส่วนเครือข่ายในแนวตั้งนั้น เป็นความสัมพันธ์ ระหว่างตัวแทนเครือข่าย ที่มีสถานภาพและอำนาจแตกต่างกัน มีลักษณะของสายการบังคับบัญชา และไม่มีอิสระจากกัน (dependence) ในชุมชนที่มีเครือข่ายของความผูกพันกันทางพลเรือนหรือ เครือข่ายแนวนราบมากหรือหนาแน่น ชุมชนเหล่านั้นจะมีความสามารถที่จะได้รับความร่วมมือ

เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมสูง เครือข่ายของพันธมิตรผูกพันทางพลเรือน จึงเป็นทุนทางสังคมที่มีความสำคัญ ซึ่งเดวิด พูทน์ม ได้สาธยายไว้เป็นประเด็นย่อ ๆ ดังนี้ (น.173 - 174)

- เครือข่ายของพันธมิตรผูกพันทางพลเรือน จะทำให้ต้นทุนของผู้ไม่ให้ความร่วมมือสูงขึ้นในการโอนถ่ายทรัพยากร พวกนักถกถวญโอกาสย่อมเสี่ยงต่อผลประโยชน์ที่เขาจะได้รับในอนาคต ถ้าหากเขาจากเขาผลประโยชน์เฉพาะหน้า โดยการเอาเปรียบจากการแลกเปลี่ยนที่เขาเข้าไปผูกพันอยู่ในปัจจุบัน
- เครือข่ายของพันธมิตรผูกพันทางพลเรือน เสริมสร้างปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน ปทัสถานเหล่านี้ถูกบังคับใช้ (ให้มีผล) โดยเครือข่ายของความสัมพันธ์ซึ่งวางอยู่บนรากฐานของภาพพจน์เกี่ยวกับการรักษาพันธะสัญญา และการยอมรับปทัสถานของชุมชนท้องถิ่น
- เครือข่ายพันธมิตรผูกพันทางพลเรือน อำนวยให้เกิดการติดต่อสื่อสารและปรับปรุงการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวกับความสามารถที่จะไว้วางใจได้ของบุคคล ความไว้วางใจ และความร่วมมือขึ้นอยู่กับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับพฤติกรรมของบุคคลในอดีต ยิ่งมีการ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารมากขึ้น ความไว้วางใจซึ่งกันและกันก็จะมีมากขึ้นไปด้วย ซึ่งผลตามมาก็คือ ความร่วมมือระหว่างกันนั่นเอง
- เครือข่ายผูกพันทางพลเรือน ผนวกเอาความสำเร็จที่เกิดขึ้นในอดีตในการทำงานร่วมกัน และจะให้นิยามทางวัฒนธรรมต่อรูปแบบความสำเร็จแบบเดียวกัน ที่เกิดจากการทำงานร่วมกันในอนาคต

เป็นเรื่องที่น่าคิดว่า แนวคิดของพูทน์มเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมพลเรือนนี้ เป็นสิ่งที่อาจจะพบได้ทั่วไป หรือเป็นลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมอิตาลีเท่านั้น ถ้าหากเราจะพิจารณาในกรณีของสังคมไทย เราจะพบว่าวัฒนธรรมไทยมีทั้งลักษณะที่เป็นการสานกันในแนวดิ่ง (vertical links) อย่างเช่นภพภิรมระบบอุปถัมภ์ (ดูการวิเคราะห์ในอัมรา; 2547) และการสานกันในแนวนอน อย่างเช่นแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน อย่างไรก็ตาม การอธิบายเรื่องทุนทางสังคมของพูทน์ม ผูกโยงไว้กับเรื่องประสิทธิภาพของสถาบันทางด้านการปกครอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งหนึ่งแม้ว่า พูทน์มจะให้ความสำคัญต่อเรื่องทุนทางสังคม แต่ก็มีสถานะเป็นเพียงองค์ประกอบย่อยที่จะทำให้เกิดประสิทธิภาพของการทำงานขององค์กรทางด้านการปกครอง ซึ่งอยู่ภายใต้ระบอบที่เราเรียกว่าประชาธิปไตย ประเด็นพื้นฐานที่อาจจะเป็นข้อโต้แย้งต่อแนวคิดในเรื่องทุนทางสังคมของพูทน์ม จึงมิใช่เรื่องวัฒนธรรมพลเรือนเท่านั้น แต่เป็นประเด็นที่ว่า คำว่าประสิทธิภาพขององค์กรปกครองที่พูทน์มพูดถึงนั้นคืออะไรด้วย

นอกเหนือจากแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม ที่ได้กล่าวไว้ใน 3 กลุ่มที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้ว ยังมีผู้เสนอแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมคนอื่น ๆ อีก ซึ่งอาจจะมีรายละเอียดปลีกย่อยที่แตกต่างกันออกไปบ้าง อย่างเช่น Bourdieu (1985) พูดถึงสิทธิและอำนาจที่ปัจเจกได้รับการเข้าไปเป็นสมาชิกเครือข่าย Fukuyama (1995) มองว่าทุนทางสังคม คือความไว้วางใจ หรือ "Trust" นอกจากนี้ ความแตกต่างของแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมยังอาจจะจำแนกได้ตาม "แหล่งที่มา" ของทุนทางสังคม แต่ความแตกต่างเหล่านี้ก็มีจุดร่วมกันที่สำคัญในแง่ของแนวคิดหลักเกี่ยวกับทุนทางสังคม ซึ่งเป็นทุนหรือสต็อกของมูลค่า ที่อยู่นอกเหนือจากทุนทางกายภาพ นั่นเอง ซึ่งผู้วิจัยจะไม่ยกมากล่าวในที่นี้ ประเด็นที่ผู้วิจัยได้ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ในตอนท้ายนี้คือวาทกรรมเรื่องทุนทางสังคมที่ผลิต ในวงวิชาการตะวันตกเป็นการเสนอให้ "ต่อยอด" การขับเคลื่อนเศรษฐกิจสังคมแบบทุนนิยมที่เดิมมองว่าทุนทางกายภาพจะเป็นพลังหลัก แนวคิดทุนทางสังคมที่เราได้กล่าวไว้ข้างต้นล้วนแต่เสนอว่า "ทุนทางสังคม" จะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพของการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ เมื่อวาทกรรมชุดดังกล่าวได้รับการขยายตัวและนำไปใช้โดยหน่วยงานที่ควบคุมกำกับทุนทางกายภาพ อย่างเช่น ธนาคารโลก ก็อาจจะทำให้เรามองได้ว่า ทุนทางสังคม เป็นเพียงตัวเร่งอย่างหนึ่งที่จะไปเพิ่มแรงขับให้แก่การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

ทุนทางสังคมในวาทกรรมวิชาการของไทย

ถึงแม้ว่า คำว่า "ทุนทางสังคม" จะเพิ่งปรากฏในวงวิชาการเมื่อไม่นานมานี้ แต่แนวคิดและการศึกษาสังคมไทยในแนวที่นอกเหนือไปจากการให้ความสำคัญของพลังของทุนทางกายภาพก็มีมานานพอสมควรแล้ว เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการของแนวคิดเหล่านี้ การสำรวจเรื่องทุนทางสังคมในการศึกษาสังคมไทยในที่นี้จึงจะขยายขอบเขตออกไปกว้างขวางกว่าแนวคิด และความหมายของคำว่าทุนทางสังคมที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน และเพื่อให้การสำรวจเอกสาร และการวิพากษ์วิจารณ์มีความกระชับยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะได้แบ่งแนวคิดทุนทางสังคมกับการศึกษาสังคมไทยออกเป็นกลุ่มแนวคิดต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม การแบ่งกลุ่มแนวคิดออกเป็นกลุ่ม ๆ ในที่นี้ มิได้หมายความว่ากลุ่มแนวคิดทุนทางสังคมในการศึกษาสังคมไทยแต่ละกลุ่ม มีรากฐานทางความคิดที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ในทางตรงกันข้าม รากฐานทางด้านความคิดหลายอย่างของหลายกลุ่มนี้ก็มิได้แตกต่างกันมาก แต่แน่นอนที่สุดว่ากลุ่มแนวคิดแต่ละกลุ่มมีจุดเด่น หรือประเด็นที่จำเพาะที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม ซึ่งเราจะได้นำเสนอในรายละเอียดต่อไป

ก. สำนักฉัตรทิพย์ : แนวความคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน

ถ้าหากเรามองว่า แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคม เป็นปฏิกิริยาต่อความล้มเหลวของการพัฒนาที่เน้นพลังทางวัตถุ เน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจตามแนวคิดนักเศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก การวิพากษ์วิจารณ์ในเรื่องนี้ ในวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ก็มีมาช้านานแล้วเช่นกัน ที่น่าอาจจะยกให้เห็นได้ชัดเจนน่าจะได้แก่แนวคิดที่รู้จักภายใต้ discipline ที่เรียกว่า "เศรษฐศาสตร์การเมือง" ซึ่งงานที่ได้รับการกล่าวถึงมากในยุคต้น ๆ คือ จิตร ภูมิศักดิ์ (โหมหน้าศักดินาไทย) อย่างไรก็ตาม ความสนใจทางเศรษฐศาสตร์การเมืองในยุคต้น ก็ได้ก้าวไกลไปจากพวกนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักมากนักในแง่ที่ว่า นักรักของการวิเคราะห์ยังเชื่อว่า พลังทางวัตถุ หรือที่เรียกในภาษาทางเศรษฐศาสตร์การเมืองว่า พลังการผลิต จะเป็นพลังที่จะผลักดันสังคมมนุษย์ให้ก้าวหน้า แม้จะมีข้อถกเถียงกันในเรื่องว่าระหว่าง "โครงสร้างส่วนล่าง" และ "โครงสร้างส่วนบน" (ซึ่งได้แก่ ระบบกฎหมาย อุดมการณ์ ฯลฯ) นั้น อะไรเป็นตัวกำหนดชี้ขาดถึงความเป็นไปของสังคม แต่นักหรือนักหรือหลักก็ยังอยู่กับเรื่องโครงสร้างส่วนล่าง ซึ่งเป็นเงื่อนไข หรือปัจจัยทางเศรษฐกิจ สิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง มองแตกต่างออกไปจากนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักก็คือ การมองว่าความสัมพันธ์ทางสังคม หรือความสัมพันธ์ทางการผลิตในปัจจุบันก้าวตามไม่ทันกับความก้าวหน้าทางวัตถุ เป็นตัวจุดรั้งมิให้สังคมก้าวไปข้างหน้าตามที่ควรจะเป็น และในแง่ของจริยธรรม ความสัมพันธ์ทางการผลิต (แบบทุนนิยม) ยังส่งเสริมการกดขี่ขูดรีด การเอารัดเอาเปรียบกันระหว่างกลุ่มคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกัน และแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองเลือกที่จะยืนข้างกลุ่มผู้ถูกเอารัดเอาเปรียบเหล่านั้น

การศึกษาของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง ที่ผู้วิจัยมองว่า ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่งจากแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองกลุ่มแรก ๆ คือ การศึกษาของสำนักฉัตรทิพย์ ซึ่งมีศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นผู้บุกเบิก และเป็นผู้นำทางความคิด และการศึกษาวิจัยเชิง "แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน" ความจริงแล้วประเด็นอันเป็นปฐมบทของสำนักฉัตรทิพย์ คือแนวคิดเรื่อง "วิถีผลิตเอเซีย" (Asiantic Mode of Production) เองก็มีการวิพากษ์วิจารณ์ในการศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมืองมา ตั้งแต่ต้น แต่สำนักฉัตรทิพย์ได้ก้าวไกลกว่าข้อวิพากษ์วิจารณ์ ในเรื่องความเหมือนความต่างระหว่างวิถีการผลิตเอเซีย และที่เกิดขึ้นในยุโรป (เช่น เรื่องสังคมไทยไม่เคยผ่านขั้นตอนการเป็นสังคมทาส เจ้าที่ดินขนาดใหญ่ในสังคมไทยมีเพียงในทางทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัติไม่มี เป็นต้น) โดยได้ลงไปทำการศึกษาวิจัยสนามอย่างกว้างขวาง สนามของการศึกษาวิจัยของสำนักฉัตรทิพย์ ก็คือชุมชนหมู่บ้าน ความสนใจของกลุ่มนักวิจัยอยู่ที่ว่า แม้ว่าสังคมไทยจะเปลี่ยนผ่านระบอบเศรษฐกิจสังคมและ การเมืองแบบดั้งเดิมมาสู่ระบอบใหม่ ชุมชนหมู่บ้านก็ยังคงดำรงอยู่ ชุมชนหมู่บ้านจึงเป็นสาระหลักอย่างหนึ่งในการอบแนวคิดวิถีผลิตเอเซีย ตามแนวคิดของสำนักฉัตรทิพย์ หากตั้งคำถามว่า แนวคิด วัฒนธรรม

ชุมชนคืออะไร ผู้วิจัยขอยกข้อความสั้น ๆ ที่ศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์เขียนไว้ ซึ่งน่าจะอธิบายความหมายของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้รวบรัดที่สุดดังนี้

“อาจสรุปได้ว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นผลลัพธ์ของการวิเคราะห์พฤติกรรมของชาวนาในสถานะด้านจริยธรรม ทั้งในแง่ของประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม คือ ความดีงามเปี่ยมด้วยน้ำใจ ที่ปรากฏในชุมชนชาวนาดั้งแต่โบราณกาลมา และในแง่ของความรัก และเห็นแก่ผู้อื่นในศาสนาคริสต์และศาสนาพุทธ”
(ฉัตรทิพย์ และคณะ 2541 : น. 250)

และอีกที่หนึ่ง ซึ่งศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ ได้เขียนไว้ และคริสต เบเกอร์ ได้นำมาอ้างไว้ในปฐมบทของงานวิจัยของเขา ดังนี้

“แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน ที่มีการศึกษาวิจัยในกลุ่มสำนักฉัตรทิพย์ มีขอบเขตความหมายที่กว้างขวาง กล่าวคือ รวมถึงแนวคิดที่มีการศึกษาค้นคว้า และเป็นแนวทางในการทำงานพัฒนาในหมู่ของ NGOs อย่างเช่น งานของบาทหลวงฉนวนนิพนธ์ เทียนวิหาร บำรุง บุญปัญญา อภิชาติ ทองอยู่ ดร.เสรี พงศ์พิศ แนวคิดของนักวิพากษ์วิจารณ์สังคมตามแนวทางศาสนาพุทธ อย่างศาสตราจารย์ประเวศ วะสี ไปจนถึงงานของนักวิชาการอย่าง ศ.ดร.ยศ สันตสมบัติ ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ เป็นต้น แม้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมชุมชนของนักคิดแต่ละคน แต่ละกลุ่ม เหล่านี้ จะมีพื้นฐานความเป็นมาที่แตกต่างกันออกไป แต่ศูนย์กลางของการวิเคราะห์ ของนักคิดเหล่านี้ ส่วนแต่มีจุดร่วมอันเดียวกันคือ ให้ความสำคัญแก่ “ชุมชน / หมู่บ้าน” เป็นหลักนั่นเอง”(คริสต เบเกอร์ 2545)

ในทัศนะของผู้วิจัยแล้ว แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ส่วนหนึ่งเป็นของกระแสปฏิรูปการศึกษาสังคมในกรอบเสรีนิยมของชนชั้นกลาง ซึ่งได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีสังคมศาสตร์จากประเทศตะวันตก ที่มักจะมอง “ชนบท” ในลักษณะที่เป็นส่วนล้าหลัง และรอคอยที่จะถูกดูดกลืนเข้ามาสู่ภาคอุตสาหกรรม แนวคิดดังกล่าวนี้ปิดกั้น หรือทำให้มองไม่เห็นความเป็นจริงของชุมชนหมู่บ้านด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะด้านที่เป็นพลังที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง อิทธิพลและการครอบงำทางทฤษฎีจากสังคมตะวันตก อาจจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ อย่างเช่น การศึกษาทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา เริ่มมาจากข้อเสนอในเรื่องโครงสร้างหลวม และนำมาขยายในงานวิจัยของนักวิจัยจากมหาวิทยาลัยคอร์เนล ภายใต้โครงการบางชั้น การศึกษาของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักก็เริ่มมาจากการสำรวจเศรษฐกิจไทยของธนาคารโลก ในช่วงต่อระหว่างพุทธศตวรรษที่ 2400 – 2500 ส่วนการเรียนการสอน

และการวิจัยในทางรัฐศาสตร์ ก็ได้ให้ความสำคัญกับการสร้างสถาบันของรัฐและการบริหารราชการ
 คำถามหรือประเด็นความสนใจในทางวิชาการเหล่านี้จะจำกัดแคบ โดยมีสมมติฐานที่อยู่เบื้องหลัง
 ความสนใจในทางวิชาการคือ สังคมไทยจะเปลี่ยนแปลงหรือก้าวไปสู่สังคมอุตสาหกรรมตามแบบ
 ตะวันตกได้อย่างไร ความสนใจเหล่านี้มองข้าม "ชุมชนหมู่บ้าน" และสิ่งที่มีอยู่ในชุมชน

ภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 วงวิชาการไทยได้เริ่มตั้งคำถามว่า "ความเป็น
 จริง" ของสังคมไทยคืออะไรกันแน่ คำถามนี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงจุดอ่อนของการศึกษา สังคมไทย
 ตามแนวคิดทฤษฎีตะวันตกที่สำคัญ 2 ประการคือ ประการแรก นักวิชาการไทยมิได้เข้าใจทฤษฎีการ
 ศึกษาสังคมของประเทศตะวันตกอย่างถ่องแท้ มีการศึกษาอย่างผิวเผินทำให้ภาพสังคมไทยที่ได้จาก
 งานเหล่านั้นยังคงขาดความสมบูรณ์ ประการที่ 2 นักวิชาการไทยในขณะนั้น ห่างเหินจากรูปธรรม
 ความเป็นจริงของสังคมไทยเอง ความพยายามและการศึกษาวิจัยในทางวิชาการที่ทุ่มเทลงไป
 เป็นการมุ่งที่จะรับใช้ทุนและรัฐมากกว่าสร้างความเข้าใจที่ถ่องแท้ทางวิชาการ ภายหลังจาก
 เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 วงวิชาการไทย ประเด็นความสนใจของนักวิชาการทาง
 สังคมศาสตร์ จึงได้ขยายออกไปจากกรอบที่ได้กล่าวข้างต้น และชุมชนหมู่บ้านก็เป็นประเด็นหนึ่งที่
 อยู่ในความสนใจ โดยในเรื่องนี้การศึกษาวิจัยของศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ
 คณะลูกศิษย์ก็มีส่วนร่วมอย่างสำคัญ ในการจรรโลงการศึกษาในแนวนี้ แนวคิดทฤษฎี การวิจัยของ
 สำนักฉัตรทิพย์ เกี่ยวกับเรื่อง วัฒนธรรมชุมชน มีรากฐานความคิดมาจากแหล่งใหญ่ ๆ ดังนี้คือ

ก. แนวคิดการพัฒนาของ NGO ในพุทธศตวรรษที่ 20 หลังจากที่พรรคคอมมิวนิสต์
 แห่งประเทศไทยยุบตัวเองไป การทำงานพัฒนาชนบทของ NGOs เริ่มเป็นที่แพร่หลาย และพร้อม ๆ
 กันนั้น แนวคิดที่เรียกว่า วัฒนธรรมชุมชน ก็ได้รับการยอมรับและนำมาใช้ในการทำงาน จุดเริ่มต้น
 ของแนวคิดนี้ส่วนหนึ่งมาจากแนวคิดการทำงานของคริสตจักร แนวความคิดนี้ต่อมาได้รับการยอมรับ
 อย่างแพร่หลายในหมู่นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน สารสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนี้
 คือการมองกระแสธารทางวัฒนธรรมที่แบ่งออกเป็นสองกระแส กระแสแรกคือวัฒนธรรมของรัฐและ
 ทุน กระแสที่สองคือวัฒนธรรมของชาวบ้าน บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร มองว่า ชุมชนมีวัฒนธรรม
 ของตนเองอยู่ แล้ว มีระบบคุณค่า ซึ่งสั่งสมและตกทอดมาจาก ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมชุมชนเป็น
 วิถีคิด (จิตสำนึก) และวิถีปฏิบัติของคนในชุมชนนั้น ๆ แกนกลางของวัฒนธรรมชุมชน คือ การให้
 ความสำคัญแก่ความเป็นคน และแก่ความผสมกลมกลืนกันของคนในชุมชน นอกจากนั้น บำรุง
 บุญปัญญา นักคิดคนสำคัญในกลุ่มวัฒนธรรมชุมชน ชี้ว่า วัฒนธรรมของชาวบ้านมีความเป็นอิสระ
 จากวัฒนธรรมชนชั้นกลาง และชนชั้นสูง เป็นรูปแบบของสังคมที่มีอายุยืนนานมากกว่าเพื่อน
 ไม่ว่าโลกข้างนอกจะเปลี่ยนไปอย่างไร ความเป็นหมู่บ้าน และชุมชนก็ยังคงทนมาหลายร้อยปี
 (ฉัตรทิพย์ : 2541 , 264 - 247) ความจริงแล้ว การเริ่มต้นศึกษาวิจัยหมู่บ้านของอาจารย์ฉัตรทิพย์

และคณะ มิได้เริ่มมาจากการงานของนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน งานการวิจัยหมู่บ้านของกลุ่ม จัตุรทิพย์ ได้เริ่มต้นก่อนยุคของการขยายตัวขององค์กรพัฒนาเอกชนในงานพัฒนาชนบท (2524 ขึ้นมา) แต่ประเด็นความสนใจและข้อค้นพบเป็นประเด็นร่วมกัน กล่าวคือ ศ. ดร. จัตุรทิพย์และคณะ มีความสนใจอยู่ที่เรื่องสาเหตุใดชุมชนหมู่บ้าน จึงไม่ถูกผนวกกรวมเข้าไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม หรือเปลี่ยนแปลงไปช้ากว่าการคาดการณ์ทางทฤษฎี และพบว่า สิ่งที่สำคัญที่ทำให้หมู่บ้านยังคงดำรงอยู่คือวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งยังมีพลังอันเนื่องมาจากมีแรงเกาะเกี่ยว เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายหลังจากแนวคิดของ ศ. ดร. จัตุรทิพย์และคณะ กับแนวคิดการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนจึงได้มาบรรจบกัน

ข. ทฤษฎีอนาธิปัตย์นิยม ข้อเสนอลหลักของทฤษฎีอนาธิปัตย์นิยม คือ การสร้างสังคมที่ปราศจากรัฐ แนวคิดอนาธิปัตย์นิยม ถือกำเนิดในยุโรปในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นช่วงที่ทุนนิยมอุตสาหกรรมก่อตัวขึ้นมาในระยะต้น นักคิดที่สำคัญในกลุ่มอนาธิปัตย์นิยม ได้แก่ Peter Kropotkin , Mikhail A. Bakunin (ชาวรัสเซีย) และ Pierre - Jossep Prodhon (ชาวฝรั่งเศส) การที่สังคมจะก้าวไปสู่สังคมไร้รัฐได้นั้น สังคมจะต้องประกอบไปด้วยหน่วยขนาดย่อยที่เป็นอิสระในขณะเดียวกัน ภายในแต่ละหน่วยและระหว่างหน่วย จะต้องมีการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันนั้น จะต้องเป็นไปด้วยความสมัครใจ ไม่มีการบังคับ และเนื่องจากว่า แต่ละหน่วยย่อยต่างเป็นอิสระ และมีการร่วมมือช่วยเหลือกันโดยสมัครใจนี้เอง จึงไม่จำเป็นต้องมีรัฐมาใช้อำนาจบังคับ แนวคิดอนาธิปัตย์นิยม ที่กล่าวโดยย่อข้างบนนี้ ไม่ค่อยเป็นที่แพร่หลายเท่าไรนัก

ค. ทฤษฎีสำนักรงค์กรการผลิตของ ชายานอฟ ทฤษฎีสำนักรงค์กรการผลิตของ ชายานอฟ (Peasant Farm Organization) ซึ่งมี เอ.วี. ชายานอฟ (Alexander Vasil' evich Chayanov 1888 - 1939) เป็นนักคิดคนสำคัญในสำนักนี้ และเป็นผลผลิตของสถานการณ์ทางเศรษฐกิจสังคมรัสเซีย ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 18 - 19 ในช่วงนั้นประเทศรัสเซียกำลังเปลี่ยนผ่านจากระบบทาสศักดินาไปสู่อารยธรรมใหม่ ในระยะแรกได้มีขบวนการชาวนาของรัสเซีย พยายามที่จะปลดปล่อยชาวนาจากรัฐแบบเอเซียแต่ก็ถูกปราบปราม ต่อมาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้เกิดขบวนการนารอดนิก (Narodnik) สำคัญของขบวนการนี้ก็คือ ชื่นชมและนิยมชาวบ้านธรรมดา หรือชาวนาของรัสเซีย ขบวนการนารอดนิก ต้องการให้ชาวนาของรัสเซียเป็นอิสระจากเจ้าที่ดิน แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องการที่จะ หลีกเลียงพัฒนาการแบบทุนนิยม แนวความคิดดังกล่าวนี้ ต่อมาได้รับการยอมรับและกลายมาเป็นนโยบายของพรรคการเมืองที่ชื่อว่า พรรคปฏิวัติสังคม (Social Revolutionary) ต่อมา

ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 พวกปัญญาชนมาร์กซิสต์ได้จัดตั้งพรรคการเมืองขึ้นมา คือพรรค Russian Social Democratic Labour Party แนวความคิดของกลุ่มมาร์กซิสต์ มีความขัดแย้งกับพวกแนวคิดนารอดนิก และท่ามกลางความขัดแย้งทางความคิดนี้ ก็ได้เกิดทฤษฎีสำนักองค์การการผลิตของชาวนา ซึ่งเสนอโดยชายานอฟขึ้นมา ทฤษฎีองค์การการผลิตของชาวนา มององค์ประกอบหลักขององค์การการผลิตชาวนา โดยแยกออกเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกคือ ครอบครัวชาวนา ส่วนที่สอง เป็นการจัดองค์กรในระดับสูงขึ้นไปจากครัวเรือน ซึ่งได้แก่ สหกรณ์ และส่วนสุดท้ายคือ สถานะทางเศรษฐกิจชาวนาในระบบเศรษฐกิจแห่งชาติ

ข้อไขใจความของทฤษฎีองค์การการผลิตชาวนา อยู่ที่ประเด็นคำถามว่า ครัวเรือนชาวนาสามารถดำรงอยู่ได้อย่างไร ภายใต้สถานการณ์ที่สังคมรอบด้านได้เปลี่ยนไปเป็นระบบทุนนิยมหรือระบบตลาดแล้ว คำถามดังกล่าวนี้ล้วนแต่ถูกละเลยจากนักทฤษฎี ทั้งในทางทุนนิยม และทางมาร์กซิสต์ โดยสองทฤษฎีมองว่า วิธีการผลิตแบบชาวนา และครัวเรือนชาวนาจำเป็นต้อง ล่มสลายเป็นขั้นตอนที่มีความจำเป็นเพื่อจะยกระดับพลังการผลิต อย่างไรก็ตาม แม้ในปัจจุบัน คำถามดังกล่าวนี้ก็ยังเป็นคำถามที่สอดคล้องกับสถานการณ์อยู่ เนื่องจากว่าครัวเรือนชาวนา และวิธีการผลิตชาวนาในประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่มิได้ล่มสลายลงไป แม้เผชิญกับการแพร่ขยายเข้าไปครอบงำของระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

คำอธิบายของชายานอฟ ต่อประเด็นของการดำรงอยู่ของครัวเรือน เป็นเรื่องวิธีการบริหารจัดการ "ทุนมนุษย์" หรือของ แรงงานครัวเรือน กล่าวคือ ในวิธีการผลิตแบบชาวนา หน่วยการผลิตแบบชาวนา (farm - peasant household) จะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากหน่วยการผลิตในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม (firm) กล่าวคือ เป้าหมายสูงสุดของการผลิตมิได้อยู่ที่กำไร หรือมิได้อยู่ที่การมุ่งผลิตให้มีมูลค่าของผลผลิตจากแรงงานสูงสุด แต่เป้าหมายการผลิตของครัวเรือนชาวนา อยู่ที่ความมั่นคงของการบริโภค นอกเหนือจากนั้น การใช้แรงงานของครัวเรือนชาวนายังมีลักษณะยืดหยุ่นได้ตามสถานการณ์ คือ ในสถานการณ์ที่ย่ำแย่ มีผลผลิตออกมาน้อยไม่เพียงพอต่อการบริโภค ครัวเรือนชาวนาอาจจะทุ่มเท เพิ่มความพยายามมากขึ้นไป หรือรวมทั้งการลดปริมาณการบริโภคลงมาในทางกลับกัน ถ้าหากในสถานการณ์ที่มีผลผลิตออกมามาก ชาวนาจะไม่เพิ่มความพยายามหรือทุ่มเทกำลังแรงงานไปจนถึงจุดสูงสุดของความสามารถที่จะผลิตของแรงงาน ลักษณะการใช้แรงงานของครัวเรือน ที่ยืดหยุ่นในแง่นี้ เราอาจจะมองได้ว่า "วิธีการจัดการแรงงาน" ของครัวเรือนชาวนานั้นส่วนหนึ่งอาจจะเป็นหลักเหตุผล หรือวิถีคิด และอาจจะเป็นทั้งวัฒนธรรม คือระบบคุณค่าที่ได้รับการสืบทอด และปฏิบัติอยู่ในระดับครัวเรือน สิ่งเหล่านี้อาจจะมองได้ว่าเป็นทุนทางสังคมของชาวนา เช่นนี้ ทำให้ครัวเรือนชาวนาและวิธีการผลิตแบบชาวนา สามารถจะยืนหยัดอยู่ได้ แม้ว่าระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม จะสถาปนาขึ้นมาและเข้าไปครอบครองเศรษฐกิจชาวนาเอาไว้ก็ตาม

กล่าวโดยสรุป การศึกษาวิจัยภายใต้สำนักฉัตรทิพย์ ในช่วงเวลากว่า 2 ทศวรรษที่ผ่านมา มีลักษณะที่สำคัญดังนี้คือ ประการแรกทีเดียว งานศึกษาเหล่านี้ ล้วนแต่ให้คุณค่าความเป็นชุมชนหมู่บ้าน ในงานเขียนของศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์เอง ก็ตกย้ำให้เห็นเสมอว่า หมู่บ้านเกิดมาก่อนรัฐ และมีพัฒนาการที่สืบเนื่อง ดำรงความเป็นตัวของตัวเองมาตลอด และอาจกล่าวได้ว่า "หมู่บ้าน" เป็นหน่วยการวิเคราะห์หลักที่ปรากฏอยู่ในงานของศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์และคณะ ประการที่สอง การศึกษาหมู่บ้านของสำนักฉัตรทิพย์ มีนัยบ่งชี้ถึงสังคมอุดมคติตามแนวคิดอนาธิปัตย์นิยม กล่าวคือ รัฐและระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมถูกมองว่า เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้วัฒนธรรมชุมชน หรือ หมู่บ้านถูกทำลายลงไป การที่จะทำให้วัฒนธรรมชุมชน หรือหมู่บ้านดำรงอยู่ได้ ย่อมจำเป็นที่จะต้องขจัดหรืออย่างน้อยก็ต้องจำกัดบทบาทของรัฐ และทุนนิยม ประการสุดท้าย งานศึกษาของสำนักฉัตรทิพย์ ได้ให้รายละเอียดวิถีการผลิตชาวนา และครัวเรือนชาวนาในภูมิภาคต่าง ๆ ตลอดจน การต่อสู้ และการปรับตัวของครัวเรือนชาวนา ศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์มองว่า การศึกษาในแนววัฒนธรรมชุมชน มีทิศทางหลัก ๆ 4 เรื่อง คือวัฒนธรรมชุมชน โลกทัศน์ของชาวนา เกษตรผสมผสาน และการพึ่งตนเอง (ฉัตรทิพย์ และคณะ 2541 : น. 251)

ผู้วิจัยมองว่า แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในปัจจุบันที่เรากล่าวถึง และพยายามที่จะนำมาใช้ในการพัฒนาในประเทศไทย ส่วนหนึ่งได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนของสำนักฉัตรทิพย์ หากจะมองอย่างจำเพาะ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ชี้แนวในการทำความเข้าใจและการวิเคราะห์เรื่องทุนทางสังคมในสองระดับ ระดับแรกคือการมีอยู่ของ "น้ำใจ" "ความเอื้ออาทร" และสิ่งอื่น ๆ ในชุมชนหมู่บ้าน เป็นสิ่งที่ชาวบ้านยังคงมีอยู่ และสิ่งเหล่านี้ก็สามารถที่จะอำนวยให้เกิดความอยู่ดีมีสุข แก่ปัจเจกที่เป็นสมาชิกของชุมชนนั้น ๆ ระดับที่สองวัฒนธรรมชุมชน เป็นพลังทางสังคม กล่าวคือวัฒนธรรมชุมชนนี้ เป็นส่วนประกอบหรือเป็นรากฐานของอุดมการณ์แบบหนึ่ง และสามารถที่จะนำไปสู่การจัดระเบียบ การจัดองค์กร ที่จะสามารถทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้

ข. วาทกรรมพุทธศาสตร์และทุนทางสังคม

ในช่วงพุทธทศวรรษที่ 2520 ซึ่งเป็นช่วงที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยประกาศ ยุบตัวลง การยุบตัวของ พคท. นี้ ส่วนหนึ่งได้ถูกใช้เป็นเหตุผลสนับสนุนความคิดและข้อโต้แย้งทางวิชาการที่ว่า แนวคิดสังคมนิยมหรือทฤษฎีมาร์กซิสต์ ไม่สามารถที่จะประยุกต์ใช้กับสังคมไทยได้ และในขณะเดียวกันแนวคิดในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยมจะสามารถประยุกต์ใช้กับสังคมไทยได้ดีกว่า อย่างไรก็ตาม ความพยายามที่จะแสวงหา "ทางเลือก" ที่น่าจะเหมาะสมกว่า การก้าวไปเป็นอุตสาหกรรมทุนนิยมแบบประเทศตะวันตกก็ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง แหล่งของความ

คิดทางเลือกของสังคมไทย ที่ได้ถูกนำเสนอในวงวิชาการนับตั้งแต่พุทธทศวรรษที่ 2520 ที่สำคัญอย่างหนึ่งมาจากหลักจริยธรรมของศาสนาพุทธนั่นเอง

ในช่วงแรก ๆ การนำเสนอจะออกไปในทำนองที่ว่า แนวคิดในศาสนาพุทธมิใช่เป็นเพียง "ความเชื่อ" หรือพิธีกรรมเท่านั้น แต่มีความเป็นวิทยาศาสตร์และสามารถที่จะนำมาใช้อธิบายความเป็นไปทางสังคมได้ งานที่สำคัญที่ได้รับความสนใจในช่วงต้นมาจากปัญญาชนในพุทธศาสนา อย่างเช่นงานของท่านพุทธทาสภิกขุ เรื่อง "ธรรมิกสังคม"³ ซึ่งในปาฐกถาของ ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้ขยายแนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุ เรื่องธรรมิกสังคม ชี้ว่า คำว่า ธรรมิกสังคม หมายถึง

"สังคมที่มีธรรมหรือความถูกต้อง กล่าวคือ เป็นสังคมที่มีอิสระภาพหรือความสงบสุข...อิสระภาพคือการหลุดพ้นจากการบีบคั้น... การมีความสุขคือการหลุดพ้นจากการบีบคั้น คือการมีอิสระภาพ ความบีบคั้น (เป็นอุปสรรคนำไปสู่ธรรมิกสังคม - ผู้เขียน) มีอยู่ สี่ประการด้วยกันคือ ประการแรกความบีบคั้นทางกาย หรือทางวัตถุ ประการที่ 2 เป็นความบีบคั้นทางสังคม ประการที่ 3 เป็นความบีบคั้นทางจิต และประการสุดท้าย เป็นความบีบคั้นทางปัญญา ลักษณะของธรรมิกสังคม ก็คือความหลุดพ้นจากความบีบคั้นทั้งสี่ประการนั่นเอง" (ประเวศ วะสี, 2542 : 12)

งานที่ถือว่าได้พยายามนำเอาหลักคำสอนของศาสนาพุทธมาใช้อธิบาย ชีวิต และความ เป็นไปของสังคมในแง่ที่เป็น "วิทยาศาสตร์" อีกชิ้นหนึ่งคือ "พุทธธรรม : กฎธรรมชาติและคุณค่า สำหรับชีวิต" โดยพระราชวรมุณี ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ปี 2514 หลักธรรมคำสอนที่ได้รับการหยิบยกมาใช้ในการอธิบายสังคมมีอยู่ 4 หมวดคือ ขันธ์ 5 (รูป - Coporeality เวทนา - Feeling or Sensation สัญญา - Perception สังขาร - Mental Formation และวิญญาณ - Consciousness) ไตรลักษณ์ (อนิจจตา - Impermanence , ทุกขตา - Conflict และอนัตตา - Soullessness หรือ non - self) ปฏิจสมุปบาท (เป็นหลักคำสอนเกี่ยวกับกระบวนการเกิดและดับของสรรพสิ่งต่าง ๆ ในโลก⁴ ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ใช้อธิบายวิวัฒนาการของโลก ชีวิต รวมทั้งอธิบายการเกิด - ดับ แห่งชีวิต และความทุกข์ สุขของบุคคล) และสุดท้าย คือหลักคำสอนเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา หรือที่รู้จักในภาษาทั่วไปว่า ทางสายกลางตามหลักพระพุทธศาสนานั้นเอง แต่ถึงแม้ว่ามีความพยายามจะยกระดับแนวคิดพุทธศาสนาให้มีสถานะเป็นทฤษฎีสากล การศึกษา วาทกรรมพุทธศาสนาก็มีอิทธิพลต่อการ ศึกษาวิจัยทางสังคมในสถาบันการศึกษาน้อยมาก

³ ศ.นพ.ประเวศ วะสี 2542 ปาฐกถาพุทธทาสภิกขุมหาเถระ ครั้งที่ 1 ธรรมิกสังคม กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง

⁴ องค์ประกอบย่อยของหลักปฏิจสมุปบาท มี 12 ประการคือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภาว ชาติ และชรา มรณะ

การนำเอาหลักคิดของศาสนาพุทธ มาใช้ในการอธิบายสังคมไทยแบบนี้ ได้รับการโต้แย้ง หรือการวิพากษ์วิจารณ์ว่า ศาสนาพุทธโดยรากฐานแล้ว เสนอทางหลุดพ้นให้แก่ปัจเจก กล่าวคือ การหลุดพ้น หรือนิพพานตามแนวคิดทางศาสนา เป็นความพยายาม และการกระทำในระดับบุคคล ศาสนาพุทธไม่ได้เสนอทางออกให้กับสังคม แตกต่างไปจาก มาร์กซ์ ซึ่งเสนอให้มีการปฏิวัติทางชนชั้น และให้ชนชั้นกรรมาชีพเป็นผู้กุมอำนาจทางการเมืองเป็นต้น อย่างไรก็ตาม การวิพากษ์วิจารณ์แบบนี้ มาจากจุดยืนทางทฤษฎี และระบบคุณค่าทางจริยธรรมแบบตะวันตก ซึ่งมองทางเลือก หรือเส้นทางเดินของสังคมที่จำเพาะ ข้อวิพากษ์วิจารณ์อันนี้ยังสะท้อนว่า การยกระดับ ศาสนาพุทธจากวิถีปฏิบัติ ไปสู่ทฤษฎี หรือความเป็นศาสตร์ที่เป็นสากลนั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นการต่อสู้ทางการเมืองรูปแบบหนึ่ง ดังเช่น โทมัส คูห์น (Thomus Khun) ได้กล่าวไว้ กล่าวคือ พาราไดม์ (paradigm) แบบตะวันตก ได้รับการสนับสนุนโดยพลังทางวัตถุของระบบทุนนิยม ด้วยอำนาจหนุนหลังอันนี้ ทำให้ paradigm ทางตะวันตกมีสถานะที่เหนือกว่า (dominant paradigm) และได้รับการยอมรับว่าเป็น “ศาสตร์”

นอกเหนือจากความพยายามที่จะยกระดับของพุทธศาสนาขึ้นมาเป็น “ศาสตร์” ในระดับสากล ซึ่งเป็นแนวความพยายามของปัญญาชนในศาสนา (พระ) แล้วระยะต่อมามีความพยายามจากนักวิชาการที่เป็นฝ่ายฆราวาส ความพยายามดังกล่าว มิได้จำกัดอยู่เพียงแค่การตีความ หรือการทำให้แนวคิดศาสนาพุทธมีความเป็นศาสตร์สากลเท่านั้น แต่ยังก้าวไปถึงการเน้นย้ำให้ระบบคุณค่าทางจริยธรรมมีความชัดเจน และเป็นกรอบของการปฏิบัติ ชี้นำแนวทางการพัฒนาประเทศ ไปสู่อนาคตด้วย นักวิชาการศาสนาพุทธที่เป็นฆราวาส และเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางท่านหนึ่ง ก็คือ ศาสตราจารย์ นพ. ประเวศ วะสี

อันที่จริงแล้ว ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้รับอิทธิพลแนวคิดทางด้านพุทธศาสนาจากท่าน พุทธทาสภิกขุอย่างลึกซึ้ง ตัวอย่างเช่น ปาฐกถาของท่านเรื่อง ธรรมิกสังคม ซึ่งได้กล่าวถึงแล้วในตอนต้น นอกจากนั้น ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้พยายามโยงแนวคิดทางพุทธศาสนา กับความเป็นไปทางสังคม ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น พร้อมทั้งเสนอแนะแนวทางแก้ไข จากทัศนะทางพระพุทธศาสนาไว้ด้วย ข้อเขียนของท่านในช่วงที่ผ่านมา เกี่ยวกับเรื่องการทำความเข้าใจกับปัญหาวิกฤติสังคมไทย การนำเอาแนวคิดทางพุทธศาสนามาใช้ในการพัฒนาประเทศ เช่น ข้อเขียนเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง และประชาสังคม เป็นต้น⁵ กล่าวโดยสรุป ศ.นพ.ประเวศ มองว่า พลังทางศีลธรรมในสังคม

⁵ ตัวอย่างเช่น ประเวศ วะสี 2542 เศรษฐกิจพอเพียง และประชาสังคม : แนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน . ประเวศ วะสี 2541 ปาฐกถา ปรัชญา จิตภาวกร : พุทธศาสตร์เพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน

ไทย ซึ่งมีรากฐานมาจากศาสนาพุทธ เป็นหนึ่งองค์ประกอบในพลัง 5 อย่าง ซึ่งอาจเรียกได้ว่า "ขั้น 5" (อีก 4 องค์ประกอบได้แก่ ปัญญา เศรษฐกิจ รัฐ และสังคม) พลังทางศีลธรรมดังกล่าวนี้เป็นองค์ประกอบอยู่ในข้อเสนอเกี่ยวกับแนวทางแก้ไขปัญหาวิกฤติของสังคมไทย ที่ค่อนข้างได้รับการยอมรับในปัจจุบัน เช่น ชุมชนเข้มแข็ง เศรษฐกิจพอเพียง เป็นต้น ซึ่งในเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงก็เชื่อมโยงกับหลักทางศาสนาเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง การบริโภคพอประมาณ และการแสวงหาความสุข โดยการละจากการบริโภคฟุ่มเฟือย เป็นต้น

นักวิชาการมหาวิทยาลัยอีกท่านหนึ่งที่มีส่วนอย่างสำคัญในการนำเอาหลักทางศาสนาพุทธมาประยุกต์ใช้กับวิชาการทางโลก คือ ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน โดยเฉพาะการประยุกต์แนวคิดศาสนาพุทธของท่านมาใช้ในวิชาเศรษฐศาสตร์ ซึ่งเป็นยอดแห่งวิชาโลกียะ เนื่องจากเป็นวิชาที่ว่าด้วยต้นทุนของมนุษย์ ในการสัมมนา⁶ เรื่อง "ทุนทางสังคม : มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ" ศาสตราจารย์อภิชัย พันธเสน ได้นำเสนอในการบรรยายพิเศษหัวข้อ พุทธเศรษฐศาสตร์ และทุนทางสังคม พุทธเศรษฐศาสตร์นี้ เป็นชื่อหนังสือที่ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน เขียนขึ้นมาด้วย ซึ่งตีพิมพ์เมื่อปี 2544 ศาสตราจารย์อภิชัย อธิบายว่า คำว่าพุทธเศรษฐศาสตร์มิใช่เศรษฐศาสตร์สำหรับชาวพุทธ แต่เน้นการประยุกต์หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ว่าด้วยกฎธรรมชาติ รวมทั้ง ธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ เข้ากับวิชาเศรษฐศาสตร์ ที่พัฒนามาจากตะวันตก ศาสตราจารย์อภิชัย ได้ให้เหตุผลถึงความจำเป็นที่จะต้องประยุกต์เอาหลักศาสนาพุทธมาใช้ หรือจำเป็นต้องทำความเข้าใจพุทธเศรษฐศาสตร์ก็เนื่องมาจากว่า วิชาเศรษฐศาสตร์ตะวันตก มีจุดบกพร่องที่อาจเรียกได้ว่าเป็น "Autistic Economics" คือเข้าใจมนุษย์ไม่รอบด้าน กล่าวคือ เศรษฐศาสตร์ตะวันตก หรือ Autistic Economics ให้ความสำคัญเกี่ยวกับด้านมีดของความเป็นมนุษย์คือ เรื่อง pleasure ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า ความพึงพอใจ (ใน รูป รส กลิ่น เสียง ความพึงพอใจจากการบริโภค) ซึ่งก็คือ กิเลสตัณหา pleasure หรือ ตัณหา นี้ เป็นสิ่งที่เศรษฐศาสตร์ ตะวันตก มองว่า โดยธรรมชาติแล้วมนุษย์ถวิลหา อยากมี อยากได้ และพยายามหลีกเลี่ยงคำว่า pain คือความเจ็บปวดรวดร้าว ในทางพุทธศาสนา คำว่า pain อาจจะเทียบได้กับความทุกข์ แต่คำว่า pleasure มิได้หมายความว่าความสบาย-happiness เมื่อเศรษฐศาสตร์ตะวันตก สนับสนุนให้แสวงหา pleasure ซึ่งเป็นกิเลส ตัณหา ในทางพุทธศาสนาแล้วกลับมองว่า

⁶ การสัมมนาทางวิชาการนี้ จัดที่คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ในวันที่ 25 มีนาคม 2546 และจัดโดยโครงการวิจัยนี้ร่วมกับคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สรุปผลการสัมมนากำลังอยู่ในระหว่างการตีพิมพ์ โดยภาควิชาพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยขอนแก่น

นี้เป็นหนทางไปสู่ความทุกข์ มิใช่ไปสู่ความสุข เศรษฐศาสตร์ตะวันตกเสนอให้สร้างความพึงพอใจสูงสุด บริโภคมากที่สุด ผลที่ตามมาคือ เกิดการทำลายล้างทรัพยากร ซึ่งจะเป็นผลลบต่อตัวมนุษย์ ในทางตรงข้ามพุทธศาสนาได้เสนอให้มนุษย์ แสวงหาความสุขโดยการลดกิเลส ตัณหา ลดการบริโภค นี่คือข้อแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจนระหว่าง พุทธเศรษฐศาสตร์และเศรษฐศาสตร์ตะวันตก

ความสำคัญของวาทกรรมพุทธศาสตร์ ที่ผู้วิจัยยกมากล่าวไว้ในตอนต้นนี้ มิได้อยู่ที่ อรรถาธิบายเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม หากอยู่ที่ว่า แนวคิดทางพุทธศาสนา เป็นรากฐานที่สำคัญ สำหรับการนิยาม "การพัฒนา" ขึ้นมาใหม่ ในช่วงกว่า 40 ปี ที่ผ่านมานี้ แนวคิดการพัฒนาของไทย ตกอยู่ภายใต้แนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก และแน่นอนว่า "ปัจเจกบุคคล" ตามแนวคิดของ อדם สมิธ ผู้ที่มีอิทธิพลสำคัญในกลุ่มแนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ย่อมไม่เหมือนกับ "ปัจเจก" ตามแนวพุทธศาสนา มนุษย์ตามแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก โดยธรรมชาติแล้วเป็น นักอรรถประโยชน์นิยม แสวงหาความพึงพอใจสูงสุด ในขณะที่มนุษย์ตามแนวคิดทางศาสนาพุทธ แสวงหา "ความสุข" ซึ่งความสุขที่ว่านี้ มิได้เกิดจากเพียงการบริโภค หรือการเสพเท่านั้น หากแต่รวมไปถึง สุขที่เกิดจากการให้การบริจาคทาน การเผื่อแผ่ ข้อเสนอทางด้านการพัฒนาในทฤษฎีใหม่ หรือที่เรียกว่า "เศรษฐกิจพอเพียง" ก็ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในเนื้อแท้ก็คือ "พุทธเศรษฐศาสตร์" นั่นเอง (อภิรัชย์ 2544 : น. 570)

ค. วัฒนธรรมคือทุน

คำว่า "ทุน" เป็นคำที่โดยทั่วไปแล้วเป็นคำที่อยู่ในอาณาจักรทางวิชาการของนักเศรษฐศาสตร์ ซึ่งศาสตราจารย์อภิรัชย์ พันธเสน ได้ชี้ว่าคำว่าทุนในทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึงสิ่งที่ใช้แล้วสามารถ นำกลับมาใช้ได้ใหม่ในพจนานุกรมภาษาอังกฤษทั่ว ๆ ไป คำว่าทุนหมายถึง การสะสมของความมั่งคั่ง (accumulation of wealth) นอกจากนั้น คำว่า "ทุน" มีความหมายที่แตกต่างไปจาก "ต้นทุน" (Cost) และปัจจัยการผลิต ซึ่งคำหลังนี้มีความหมายที่ใกล้เคียงกับคำว่าทุน คือ หมายถึงที่ดิน และแรงงาน แม้กระนั้นก็ตาม ในความคิดของนักเศรษฐศาสตร์ ดังที่เราได้กล่าวมาก่อนแล้วว่า คำว่าทุนมีความหมายแคบ คือ หมายถึงสภาวะทางกายภาพของเครื่องจักร โรงงาน ดิ็ก อาคาร รวมไปถึงเงินทุน (ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นผลมาจากการสะสมของความมั่งคั่ง) ดังนั้น การมองว่าวัฒนธรรมเป็นทุนอย่างหนึ่ง จึงจำเป็นที่จะต้องก้าวพ้นออกไปจากแนวความคิดดั้งเดิมของนักเศรษฐศาสตร์เหล่านั้น และแน่นอนที่สุด คำว่าทุนทางวัฒนธรรม แม้ว่าจะใช้คำว่า "ทุน" ในนั้นด้วย แต่มิได้มีความหมายเช่นเดียวกับ แนวคิดนักเศรษฐศาสตร์แบบดั้งเดิม

คำถามที่ว่า ทุนทางวัฒนธรรม ถือรวมเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคมหรือไม่ อาจจะยังสามารถเปิดให้มีการถกเถียงได้ แม้คำนิยามของคำว่า "ทุนทางสังคม" เอง ในปัจจุบันในทางวิชาการ

ก็ยังไม่ถึง ในทัศนะของ ศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์⁷ คำว่าทุนทางสังคม มีความหมายครอบคลุมสามประการ ประการแรกคือ รูปแบบต่างๆ ของระบบเครือข่าย หรือความสัมพันธ์ทางสังคม อย่างเช่นระบบอุปถัมภ์ ระบบเครือญาติ เป็นต้น ประการที่สองได้แก่ทุนมนุษย์ ซึ่งมีได้ความหมายเพียงแต่กำลัง แรงงานเท่านั้น แต่รวมถึง "ภูมิปัญญา" ทักษะ ภาวะสุขภาพ ฯลฯ ประการสุดท้ายคือ ทุนทางวัฒนธรรม ซึ่งเราจะได้กล่าวถึงต่อไป แต่ถึงแม้ว่า นักวิชาการบางท่าน จะมีได้จัดให้ทุนทางวัฒนธรรม เป็นประเภทหนึ่งของทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรมก็จำแนกออกมาจากทุนทางกายภาพอย่าง ชัดเจน ซึ่งในที่นี้เรามองว่า ทุนทางสังคม คือทุนที่ไม่ใช่ทุนทางกายภาพ

แนวคิดที่ว่า "วัฒนธรรม" เป็นปัจจัยหนึ่งที่นำมาซึ่งการพัฒนา (ในความหมายที่เฉพาะ) ในวงวิชาการไทยมีการศึกษาวิจัยมานานพอสมควร กลุ่มนักวิชาการที่สำคัญกลุ่มหนึ่ง คือกลุ่มแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเราได้กล่าวไปแล้ว แต่คำว่าวัฒนธรรมคือทุน ที่เราจะกล่าวถึงในที่นี้เป็นแนวคิดของนักวิชาการสองท่าน คือ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2539) และศ.ดร.ชัยอนันต์ สมุทรวณิช (2540)

รังสรรค์ ซึ่งเป็นนักเศรษฐศาสตร์ ได้นำเอาแนวคิดเศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก เรื่อง "การฝังตัว" (embodement) มาปรับใช้ โดยเขามองว่า วัฒนธรรมฝังตัวหรือผนวกอยู่กับการผลิตสินค้าและบริการทางวัฒนธรรม ในทัศนะของรังสรรค์ วัฒนธรรมจะเติบโตใหญ่กล้าแข็งได้ ก็ด้วยการผลิตสินค้าทางวัฒนธรรม (cultural production) แบบอุตสาหกรรม คือมีการผลิตจำนวนมากแบบ mass production นั่นเอง การเติบโตของทุนทางวัฒนธรรม จึงเกี่ยวข้องกับกระบวนการสองอย่าง คือ กระบวนการแปรวัฒนธรรมให้เป็นสินค้า (commodification of culture) และกระบวนการเทคโนโลยีนาวิตร (televisionization of culture) นั่นเอง

การมองทุนวัฒนธรรม ของรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ นี้เกี่ยวข้องหรือมีรากฐานมาจากทัศนะการมองพัฒนาการของรูปแบบของทุน โดยรังสรรค์มองว่า นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา มีการขยายตัวของการค้า ทำให้ทุนการค้า (commercial capital) กลายมาเป็นรูปแบบหลัก เมื่อศตวรรษที่ 18 ที่มีการปฏิบัติอุตสาหกรรมรอบแรก ก็ได้ทำให้ทุนอุตสาหกรรมกลายมาเป็นทุนหลัก ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทุนการเงินได้พัฒนาขยายตัวขึ้นมา ทุนการเงินนี้เป็นส่วนหนึ่งของทุนบริการ และกลายมาเป็นทุนหลักแทนทุนอุตสาหกรรม ทุนวัฒนธรรมมีขาน้อยอยู่ในทั้ง 2 ทุน คือ ทุนอุตสาหกรรม และทุนบริการ ในภาวะที่โครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศมหาอำนาจจะก้าวไปสู่เศรษฐกิจการบริการ (Service Economy) ทุนทางด้านการบริการจึงจะกลายเป็นทุนหลัก

⁷ อมรา พงศาพิชญ์ "มุมมองเรื่อง "ทุนสังคม" "ทุนวัฒนธรรม" และ "ทุนมนุษย์" ในบริบทของวิกฤติเศรษฐกิจและผลกระทบทางสังคม บทความนำเสนอในการประชุมสมาคมวิจัยเชิงคุณภาพ ประจำปี 2542 ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 18 พฤษภาคม 2543

(dominant capital) แต่จะมีสาขาที่หลายหลากแตกต่างออกไป นอกเหนือจากบริการด้านการเงิน การธนาคาร ซึ่งได้แก่ บริการสื่อสารมวลชน โทรคมนาคม สันทนาการ อาหารและภัตตาคาร บริการการศึกษา และบริการโฆษณา สินค้าที่ผลิตขึ้นภายใต้อุตสาหกรรมบริการต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่มีวัฒนธรรมฝังตัวอยู่ ดังนั้นพัฒนาการขั้นล่าสุดของระบบทุนนิยมจึงจะเป็นขั้นตอนของการสะสม และการขยายตัวทุนทางวัฒนธรรมนั่นเอง

ในหนังสือชื่อ "วัฒนธรรมคือทุน" ของ ศ.ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้วิจารณ์ทัศนะข้างบนของ รั้งสรรค์ ธีระพรพันธ์ ว่า มองวัฒนธรรมแบบ passive วัฒนธรรมเป็นเพียงสิ่งที่แฝงอยู่ในตัวสินค้า แต่มีใช้สาระหลัก ดังนั้น วัฒนธรรมจึงแปรเปลี่ยนไปตามการแปรเปลี่ยนของสินค้า

"การฝังตัวของวัฒนธรรมในสินค้า จึงเท่ากับที่บางส่วนของวัฒนธรรมถูกกลายกลืน และอาจสูญเสียเอกลักษณ์ไป เพราะถูกตัวสินค้า บริการ และกระบวนการซื้อขายแลกเปลี่ยนกำหนด การเสนอ หรือแสดงออกซึ่ง "นัยทางวัฒนธรรมนั้น" จนในที่สุด สินค้าก็ก่อให้เกิดการกลาย วัฒนธรรม หรือแปลความหมายใหม่ หรือเสนอและแสดงรูปลักษณะใหม่" (น.20)

ตามความเห็นของผู้วิจัยแล้ว แนวคิดเรื่องการฝังตัวของวัฒนธรรมในวงวิชาการสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา มิใช่เรื่องใหม่ อย่างแนวคิดเรื่อง หน้าที่แฝง หรือ Latent function เป็นแนวคิดที่มีอยู่ในวงวิชาการสังคมวิทยามานานแล้ว ปัญหาที่จะต้องขบคิดต่อจากที่รั้งสรรค์มองว่า มีวัฒนธรรมแฝงตัวอยู่ในสินค้าก็คือว่า เมื่อมนุษย์บริโภคหรือใช้สินค้ามันจะเกิดผลอย่างไร หรือในทางกลับกัน วัฒนธรรมที่แฝงตัวอยู่ในสินค้านั้น มันมีอำนาจในการกำหนดมนุษย์ซึ่งบริโภคสินค้านั้นเข้าไปอย่างไรบ้าง ในสังคมวิทยา Marxist ก็มีแนวคิดในเรื่องลัทธิบูชาสินค้า (commodity faithism)^๑ กล่าวคือผู้บริโภคสินค้าเป็นผู้หลงผิด หันไปยกย่องให้คุณค่า หรือบูชาสินค้าที่เขาบริโภค มากกว่าความเป็นมนุษย์ที่มีอยู่ในตัวเขาเอง ทัศนะแบบนี้อาจจะรวม ๆ เรียกว่า "จิตสำนึกที่ผิดพลาด" ถ้านามมองแบบนี้การที่ทุนทางวัฒนธรรม จะเกิดการสะสม และขยายตัวขึ้นมากลายเป็นทุนหลัก ได้นั้น จำต้องมีมวลชนผู้บริโภคจำนวนมากที่บริโภคสินค้าวัฒนธรรมโดยมีจิตสำนึกที่ผิดพลาด การบริโภคแบบนี้ในที่สุดจะส่งผลลบต่อตัวเขาเอง ซึ่งปัญหาหลักในการมองหรือการวิเคราะห์แบบนี้คือ ปัญหาของ structural determinism ซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้ว การวิเคราะห์ในแนวนี้นี้มีปัญหาและมีข้อโต้แย้งอยู่มาก

เมื่อมองเช่นนี้ ศ.ดร.ชัยอนันต์ จึงเสนอว่า วัฒนธรรม มิใช่เป็นเพียงสิ่งที่แฝง (embodiment) อยู่ในตัวสินค้าเท่านั้น แต่ "วัฒนธรรมคือทุน" มีสต็อกของวัฒนธรรม ของสังคมใดสังคมหนึ่ง

^๑ ดูอย่างเช่น Israel, C. 1971. Alienation: From Marx to Modern Sociology Boston: Allyn and Bacon Inc.

และการเปลี่ยนแปลงของสต็อกวัฒนธรรม ในทางที่ทำให้ทุนเดิมหรือมรดกทางวัฒนธรรม สามารถรักษาคุณค่าไว้ และมีการเพิ่มพูนขึ้น เมื่อวัฒนธรรมเป็นทุน วัฒนธรรมก็อาจมีผลผลิต แต่เป็นผลผลิตด้านการสร้างคนที่มีความรอบด้าน ซึ่งมีความหมายมากกว่าการเป็น "มนุษย์เศรษฐกิจ" การลงทุนทางวัฒนธรรม จึงจะนำไปสู่ "ความมั่งคั่งของชาติ" ซึ่งมีความหมายที่กว้างไกลออกไปกว่าความร่ำรวยด้านการเงินและวัตถุนั้นเอง

ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ ศ.ดร.ชัยอนันต์ ได้อธิบายถึงการลงทุนทางวัฒนธรรมที่นำโดยพระมหากษัตริย์ไทย ในช่วงรัชกาลที่ 5 ที่ประเทศทางตะวันตกแผ่ขยายอิทธิพลมาทางตะวันออก และเข้ามาไทยนั้น ประเทศมหาอำนาจตะวันตก มีแสนยานุภาพทางทหารและมีพลังทางเศรษฐกิจ ซึ่งประเทศไทยไม่อาจจะเทียบทานได้ ดังนั้นประเทศไทยจึงจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลง การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นความพยายามเปลี่ยนจากรัฐดั้งเดิมไปสู่รัฐประชาชาติ การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้เกิดวัฒนธรรม ข้าราชการ การปฏิรูปจึงเป็นการสร้างรัฐราชการขึ้นมา ก่อนที่จะสร้างรัฐชาติ วัฒนธรรมราชการมีความคับแคบ และมีความอ่อนแอ เนื่องจากว่า ระบบกฎหมาย ระเบียบต่าง ๆ ของราชการมันเข้ารูปอยู่กับวัฒนธรรมแบบอุปถัมภ์ สภาพดังกล่าวนี้ กลายเป็นปัญหาสืบเนื่องเข้ามาสู่รัฐสมัยต่อมา หรือ แม้กระทั่งปัจจุบัน

เพื่อที่จะต้านทานวัฒนธรรมราชการนี้ รัชกาลที่ 6 ได้มีการลงทุนทางวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย ในทัศนะของ ศ.ดร.ชัยอนันต์ การสร้างสมาคมเสือป่า หรือสมาคมต่าง ๆ ของรัชกาลที่ 6 ก็เป็นการเริ่มวางรากฐานสังคมพลเรือน (Civic society) ซึ่งอาจจะเป็นพลังคอยควบคุม ถ่วงดุลสังคมข้าราชการขึ้นมาได้ หนังสือเล่มนี้ ได้ชี้ให้เห็นว่า ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีประเภทของศิลปวัฒนธรรม และมีกิจกรรมการสร้างวัฒนธรรมเกิดขึ้นมากมาย บางอย่างก็ยังคงคุณค่า และเป็น "ทุนคงคลัง" ทางวัฒนธรรมอยู่ การลงทุนทางวัฒนธรรมนี้บางส่วนก็เป็นรายจ่ายส่วนพระองค์ ซึ่งทำให้ค่าใช้จ่ายส่วนพระองค์ของราชสำนักไทย สูงกว่าในประเทศอื่น ๆ มาก ภายหลัรัชสมัยรัชกาลที่ 6 การลงทุนทางวัฒนธรรมก็สะดุดหยุดลง ต่อมาไม่มีรัฐบาลใด ๆ ที่มโนนโยบายทางวัฒนธรรมที่ชัดเจนอีกเลย (น.91)

ศ.ดร.ชัยอนันต์ ได้จำแนกให้เห็นถึงวัฒนธรรม 3 แบบ แบบแรกคือ วัฒนธรรมนานาชาติ ที่ทั้งทุนและองค์กร คือบริษัทข้ามชาติ และเครือข่ายสื่อสารเป็นเครื่องมือ เพื่อสร้างความเป็นนานาชาติ ซึ่งได้แก่การบริโภคที่คล้ายคลึงกัน มีระบอบประชาธิปไตย เป็นตัวแบบทางการเมือง นานาชาติที่วัฒนธรรมแบบนี้ให้การสนับสนุน สังคมที่เป็นวัฒนธรรมนิยมนานาชาติมากเกินไปจนเกินความพอดี ก็อาจจะมีปัญหาได้ อย่างเช่น สังคมอเมริกา ซึ่งอาจจะกล่าวโดยสรุปว่า เป็นสังคมที่รวยแต่ไม่มีความสุข มีความมั่งคั่ง แต่ไม่มีความมั่นคงทางจิตวิญญาณ

วัฒนธรรมแบบที่ 2 คือ วัฒนธรรมแบบรัฐนิยม ตัวอย่างที่เกิดขึ้นในสังคมไทย คือวัฒนธรรมที่ก่อรูปขึ้นมา เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เมื่อประเทศไทยถูกทำลายจากวัฒนธรรมนานาชาติ วัฒนธรรมรัฐนิยม เน้นความเหนือกว่าของรัฐเหนือสิ่งอื่นใด โดยเฉพาะรัฐแบบราชาการ เน้นให้คนจำนนและภักดีต่อรัฐ แม้ว่า วัฒนธรรมแบบนี้จะถูกสร้างขึ้นมากเพื่อคัดค้านกับวัฒนธรรมนานาชาติ แต่ก็ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า ไม่สามารถที่จะเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมดังกล่าวได้เลย ทั้งนี้เนื่องจากว่าวัฒนธรรมรัฐนิยมคับแคบ มุ่งทำลายความหลากหลายที่มีอยู่ภายในรัฐ เพื่อสร้างความเป็นเอกภาพ แต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้ประชาชนและชุมชน ที่มุ่งจะธำรงคุณค่า เอกลักษณ์ย่อยของตนเอง เป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐ วัฒนธรรมชาตินิยมจึงมีความเปราะบาง และอ่อนแอ

วัฒนธรรมแบบที่ 3 คือวัฒนธรรมที่รัชกาลที่ 6 พยายามที่จะส่งเสริม ปลุกฝัง เผยแพร่ ซึ่ง ศ.ดร.ชัยอนันต์ เรียกว่า เป็น "วัฒนธรรมสากล" ตัวอย่างที่ได้อธิบายไว้ อย่างเช่น การยอมรับเสรีภาพของสื่อมวลชน การสนับสนุนองค์กร/กลุ่มนอกราชการ ซึ่งเรียกในภาษาทางวิชาการว่า สังคมพลเรือน (Civil society) ตลอดจนจนถึงการให้ความสำคัญต่อเด็กและสตรี

ถ้าหากเรามองว่า ทุนวัฒนธรรมที่ ศ.ดร.ชัยอนันต์ พูดถึงเป็นประเภทหนึ่งของทุนทางสังคม เราอาจพบว่า แนวความคิดของ ศ.ดร.ชัยอนันต์ ในเรื่องนี้ คล้ายกับแนวคิดของ เดวิท พูทน์ม โดยเฉพาะในแง่ที่ว่า วัฒนธรรมในฐานะที่เป็นทุนนั้น เป็นสมบัติของกลุ่มคนกลุ่มใหญ่ที่รวมกันอยู่ภายใต้อาณาเขตของรัฐ ซึ่งเราได้มีการวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดของเดวิท พูทน์ม มาในระดับหนึ่งแล้ว ในส่วนของ ศ.ดร.ชัยอนันต์ การเสนอเรื่อง "วัฒนธรรมสากล" ดูจะเป็นการเสนอการเสนอแนวทางสายกลางระหว่างวัฒนธรรมรัฐนิยม และวัฒนธรรมแบบนานาชาตินิยม คือในด้านหนึ่งก็หลีกเลี่ยงที่จะทำลายวัฒนธรรมย่อย และความหลากหลาย และในอีกด้านหนึ่งก็พยายามที่จะรับเอาวัฒนธรรมแบบนานาชาติเท่าที่จำเป็น และสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคม หรือไม่ถึงกับปฏิเสธวัฒนธรรมนานาชาติ แต่ก็มีไม่เปิดรับเอาอย่างไร้ขอบเขตจำกัด

ผู้วิจัยใคร่ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ 2 ประเด็นคือ ประเด็นแรกก็คือ เราจะส่งเสริมให้เกิดวัฒนธรรมสากล ในขณะที่เดียวกัน ยังคงความหลากหลายภายในไว้ ดูเหมือนว่าจะมีคำถามในทางปฏิบัติว่า จะเป็นไปได้หรือไม่ อย่างไร ตัวอย่างเช่น เมื่อการยอมรับเสรีภาพของสื่อมวลชน ซึ่งมักจะเป็นเครื่องมือของการขยายวัฒนธรรมนานาชาติ หรือวัฒนธรรมบริโภคนิยม และทำลายความหลากหลายลงไปความจริงแล้วในการจำแนกวัฒนธรรมทั้ง 3 แบบนั้น ก็ได้ชี้ชัดว่าวัฒนธรรมย่อยที่อยู่ภายใต้ วัฒนธรรมรัฐนิยมว่าจัดอยู่ในแบบไหนมีสถานะเป็นอย่างไร

ประการที่สอง ผู้วิจัยเห็นด้วยกับแนวคิดเรื่องการสร้างสังคมพลเรือนและวัฒนธรรมพลเรือน ซึ่งการมองเรื่อง Civic society ที่รัชกาลที่ 6 ทรงสนับสนุนให้เกิดสมาคม หรือกลุ่มต่างๆ นอกกระบวนการราชการก็ดูจะสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องสังคมล้อมรัฐ (society surrounding the state) ที่

ศ.ดร.ชัยอนันต์ กล่าวถึงในหนังสือเรื่อง รัฐ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมองว่า ตัวอย่าง Civic society ที่ รัชกาลที่ 6 ได้ทรงดำริไว้นั้น น่าจะเป็นพลังของวัฒนธรรมนานาชาติมากกว่าจะเป็นสังคมพลเรือน หรือสังคมที่อยู่นอกกรอบของรัฐ ในกรณีของสังคมไทยพลังทางสังคมที่อยู่นอกรัฐที่สำคัญอย่างหนึ่ง น่าจะเป็นชุมชนหมู่บ้าน และถ้าหากเราจะมองในแง่นี้อาจจะเห็นได้ว่า เรามีสต็อคทางวัฒนธรรมที่ยังคงเหลือรอดมาอยู่ คือการผนึกसानกันภายใน แต่อาจจะมีข้ออ่อนในเรื่องการสาน หรือการ ถักทอกันในแนวราบ การสร้างสังคมนอกรัฐของเราจึงควรจะต้องเริ่มต้นตรงนี้ มิใช่สมาคมอาชีพ กลุ่มของผู้มีผลประโยชน์แบบเดียวกันตามแบบวัฒนธรรมทุนนิยมตะวันตก

ข้อเสนอของทั้ง ศ. ดร. ชัยอนันต์ และรังสรรค์ มีส่วนที่คล้ายคลึงกันอย่างหนึ่ง คือมีความจำเป็นที่จะต้องลงทุนและผลิตวัฒนธรรมออกมา เพียงแต่รังสรรค์มองว่า การผลิตวัฒนธรรมนั้น มีกระบวนการและกลไกอันเดียวกับการผลิตสินค้าและบริการทั่ว ๆ ไป เพียงแต่ ศ. ดร. ชัยอนันต์ มองว่า การลงทุนในการผลิตทางวัฒนธรรมโดยภาคเอกชน จะทำให้วัฒนธรรมเป็นฝ่ายที่ “ถูกกระทำ” ดังนั้นเพื่อให้วัฒนธรรมมีความหมายในทางที่เป็นฝ่ายผู้กระทำ (คือมีคุณค่า และคุณค่า อันนั้นเป็นรากฐานทางจริยธรรมที่ชี้นำการพัฒนาของสังคมได้ – ผู้วิจัย) ศ. ดร. ชัยอนันต์ จึงเสนอให้ รัฐเป็นผู้ลงทุนทางวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม การแทรกแซงและการกำกับ (intervention and manipulation) ทางวัฒนธรรมนี้ เป็นเรื่องที่นักสังคมศาสตร์หลายท่าน ไม่ค่อยเห็นด้วย ถึงแม้ว่า การแทรกแซงและการกำกับนั้น จะมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาก็ตาม ทั้งนี้เนื่องจากว่าแก่นสารของ วัฒนธรรม เป็นเรื่องของระบบคุณค่า การลงทุนในทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะโดยรัฐหรือโดยเอกชน ย่อมเสี่ยงที่จะเป็นการทำลาย (violate) โดยตรง แต่ทั้งนี้ มิได้หมายถึงว่า วัฒนธรรมหรือระบบคุณค่า เป็น สิ่งที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้ หากแต่ว่า แนวคิดที่โต้แย้งแนวคิดเรื่องการเปลี่ยนวัฒนธรรม โดยรัฐหรือตลาดนี้ ไม่เห็นด้วยถ้าการเปลี่ยนแปลงนั้น ๆ เป็นการกระทำของรัฐหรือของตลาดเพียง ด้านเดียว โดยที่ชุมชนหรือประชาชนที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรม เป็นเพียงวัตถุที่ถูกกระทำ แม้กระนั้น ก็ตาม ข้อเสนอทั้งของรังสรรค์ ธนพรพันธุ์ และ ศ. ดร. ชัยอนันต์ สมุทวณิช ก็มีประโยชน์อย่างยิ่ง ต่อการวิเคราะห์การผลิตซ้ำทุนทางสังคม ซึ่งในการศึกษานี้มองว่า วัฒนธรรมเป็นส่วนหนึ่งของ ทุนทางสังคมด้วย

4. สิทธิอำนาจของชุมชนและทุนทางสังคม

กลุ่มสุดท้ายของแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมในวงวิชาการสังคมไทย คือการศึกษา วิจัยที่ทำโดยนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา กลุ่มนี้มีประเด็นในการศึกษาวิจัยอย่างกว้างขวาง แต่ในปัจจุบันอาจกล่าวได้ว่าแนวคิดในเรื่อง “สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่สามารถจะรวมเอา หรือเชื่อมโยงเอาการศึกษาวิจัยของนักวิชาการกลุ่มนี้เข้ามาไว้ด้วยกันได้ ในทัศนะของผู้วิจัย

ประเด็นเรื่องสิทธิของชุมชนอยู่ในขอบเขตที่เราสามารถจะมองหรือวิเคราะห์ได้ว่าเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่ง ดังจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป

การศึกษาวิจัยชุมชนของนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาตามแบบแผนทางวิชาการสมัยใหม่ในประเทศไทยเริ่มต้นมาตั้งแต่ช่วงก่อนทศวรรษที่ 1960 ภายหลังจากที่จอห์น เอ็มบรี (John Embree) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับเรื่อง "โครงสร้างหลวม" โครงการศึกษาวิจัยหมู่บ้านบางชั้นซึ่งเป็นหมู่บ้านชนเมืองกรุงเทพฯ ของนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา จากมหาวิทยาลัยคอร์เนล เป็นการศึกษาเชิงประจักษ์ ภายใตกรอบแนวคิดดังกล่าวนี้ ผู้เขียนมองว่าทฤษฎีโครงสร้างหลวมแม้ว่าจะได้รับการโต้แย้งว่าสังคมไทยมิใช่สังคมโครงสร้างหลวม แต่ทฤษฎีก็ได้สร้างประเพณีการศึกษาวิจัย ที่สำคัญในทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาไทย และมีการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ประเพณีที่ว่านั้นได้แก่การใช้ "ชุมชน" เป็นทั้งหน่วยการวิเคราะห์และเป็นวิธีวิทยาการศึกษาสังคมไทย

อันที่จริงการมอง และการตีความ "ชุมชนหมู่บ้าน" ในหมู่นักวิชาการ มีความหลากหลาย และมีความไม่ลงรอยกันในหลายด้าน ในบทความเรื่อง "หมู่บ้านในสังคมไทย : ข้อโต้แย้งทางความคิด" ของ ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ (2543) ได้ให้ภาพความหลากหลายของแนวคิดเกี่ยวกับหมู่บ้านไว้ค่อนข้างครอบคลุม โดย ดร.อานันท์ จำแนกกลุ่มความคิดเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านออกเป็น 4 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มองหรือศึกษาหมู่บ้านในเชิงคุณค่า กลุ่มที่ศึกษาหมู่บ้านในเชิงประจักษ์ กลุ่มที่ศึกษาหมู่บ้านในเชิงประวัติศาสตร์ และกลุ่มสุดท้ายเป็นการมองและศึกษาหมู่บ้านในเชิงวาทกรรม ในทัศนะของผู้วิจัย การมองหรือการตีความชุมชนหมู่บ้านในแบบสุดท้ายมีประเด็นที่สำคัญ ที่แตกต่างไปจากกลุ่มอื่น ๆ คือ การมองว่าหมู่บ้านเป็น "ตัวแทน" หรือ "agent" ในแง่นี้ความเป็นชุมชนหมู่บ้านมิได้มีสถานะเป็นเพียงพื้นที่ทางกายภาพ หรือเป็นเพียงรูปพิมพ์ของ "จินตนาการร่วม" ของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น แต่ความเป็นชุมชนหมู่บ้าน วางอยู่บนรากฐานของความสามารถ ที่จะกระทำการ (action) ดังข้อความที่ ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544) เขียนไว้ดังนี้

...ขอบเขตการเคลื่อนไหวเหล่านี้ ชี้ให้เห็นว่าความเป็นชุมชนเป็นศักยภาพในความสัมพันธ์ทางสังคมที่ผลิตใหม่ได้ ภายใต้งैเงื่อนไขคือ ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากร ทั้งนี้เพราะความเป็นชุมชนวางอยู่บนหลักการเกี่ยวกับสิทธิอำนาจในการจัดการทรัพยากร หรือการมีส่วนร่วมส่วนร่วมนั่นเอง ดังนั้นหากถูกปฏิเสธ ชุมชนก็จะรวมตัวกันเรียกร้องสิทธิดังกล่าวซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นสิทธิชุมชน

...ความเป็นชุมชนจึงหมายถึงอุดมการณ์อำนาจ สิทธิของการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ด้วยการร่วมสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาจัดการ ภายใต้งัยความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและรัฐ ที่ผลิตซ้ำในบริบททางวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม... (น. 57)

อำนาจของชุมชน คืออะไร ในเรื่องนี้ ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ ได้ขยายความต่อไปว่า อาจจะมีความหมายได้ 3 นัย (น.168-170) นัยแรก อำนาจเป็นอุดมการณ์หรือเป็นระบบการให้ "คุณค่า" รากฐานของระบบการให้คุณค่าที่สำคัญก็คือ การให้คุณค่าต่อตนเอง หรือการให้คุณค่าต่อความเป็นมนุษย์ ผลของการจัดระบบหรือการให้คุณค่าต่อตนเอง และต่อสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ก็จะทำให้เกิดการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ (ตนเอง) และสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์อย่างเช่น การให้คุณค่าต่อพื้นดินในฐานะที่เป็น "แม่ธรณี" หรือมองว่าแม่น้ำเป็น "แม่คงคา" ก็จะทำให้มนุษย์มีความสัมพันธ์กับพื้นดิน แม่น้ำ ไม่เพียงแต่ในฐานะที่จะเข้าไปเป็นเจ้าของ แต่คุณค่าแบบนี้กำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ในด้านอื่น ๆ ที่จะต้องให้ความเคารพยำเกรงหรือจะต้องบำรุงรักษาทรัพยากรเหล่านั้นด้วย นัยที่สอง อำนาจจะปรากฏในรูปของกฎเกณฑ์ที่กำหนดกระทำของมนุษย์แต่ว่ากลไกในการบังคับให้คนปฏิบัติตามกฎเกณฑ์มิได้แยกออกมาต่างหาก แต่มันรวมอยู่ในระบบคุณค่าที่กำหนดรูปพิมพ์ของกฎเกณฑ์นั้น ๆ อย่างเช่นกฎเกณฑ์ในเรื่องจารีตประเพณี ซึ่งมีพื้นฐานอยู่ที่เรื่องการที่คนในชุมชนให้คุณค่าและให้การยอมรับต่อเรื่องนั้น ๆ และได้ยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ แม้ว่าจะมีการลงโทษ (sanction) ต่อผู้ที่ไม่ยอมรับและฝ่าฝืน แต่ว่ากลไกในการบังคับและลงโทษที่มีได้แยกออกมาจากระบบการให้คุณค่านั้น ๆ หรือมิได้แยกออกมาจากความเป็นชุมชนนั่นเอง

ในแง่ที่ 3 อำนาจของชุมชนก็คือ "สิทธิชุมชน" หรือเป็นเหรียญ 2 ด้าน กล่าวอีกนัยหนึ่งสิทธิชุมชน วางอยู่บนระบบคุณค่าและความสัมพันธ์เชิงอำนาจนั่นเอง

ก่อนที่จะลงไปขยายความเรื่องสิทธิ ของชุมชนในฐานะที่เป็นทุนทางสังคม ผู้วิจัยขอย้อนกล่าวถึงอำนาจ 2 นัยแรกที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น ผู้วิจัยใคร่ขอตั้งข้อสังเกตไว้ 2 ประการ ประการแรกระบบคุณค่าและกฎเกณฑ์ในฐานะที่เป็นอำนาจชุมชนนั้น มิได้ "ปฏิบัติการ" ในลักษณะที่เป็นการ "ซึมซับเอา" (internalize) คุณค่าและกฎเกณฑ์เหล่านั้นเข้าไปอยู่ในปัจเจก และทำให้ปัจเจกของชุมชนมีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับคุณค่าหรือกฎเกณฑ์เท่านั้น แต่ปฏิบัติการในเรื่องนี้มีลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์แบบ dialectical process ระหว่าง structure และ agency ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้ว ประการที่สอง ดร.อานันท์ มองว่า กฎเกณฑ์ เป็นส่วนหนึ่งหรือไม่ได้แยกออกมาจากระบบคุณค่าในแง่นี้ทำให้แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม มีลักษณะที่สลับซับซ้อนไปมากกว่าเรื่อง "ประสิทธิภาพ" ในการบังคับกฎเกณฑ์ปทัสฐานต่าง ๆ ตามแนวคิดของ James Coleman ที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้ว ความซับซ้อนนี้ ชี้ให้เห็นได้โดยความซับซ้อนของระบอบสิทธิที่มีกฎเกณฑ์ควบคู่กันอยู่หลายระบอบความซับซ้อนในการมอง หรือให้ความหมาย (ให้คุณค่า) ต่อทรัพยากร หรือสิ่งแวดล้อมรอบตัว รวมถึงการอ้างหรือการเรียกร้องสิทธิด้วย

วาทกรรมสิทธิของชุมชน ถือว่าเป็นปฏิกิริยาต่อกระแสการพัฒนาภายใต้ระบบเศรษฐกิจ และสังคมแบบทุนนิยม ซึ่งให้ความสำคัญกับระบอบกรรมสิทธิ์เอกชน หรือที่ ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ เรียกว่าสิทธิเชิงเดี่ยว หลักการของสิทธิเอกชนคือ การให้สิทธิและอำนาจแก่ปัจเจก บุคคลในการเป็นเจ้าของครอบครองเหนือทรัพย์สินหรือทรัพยากรต่าง ๆ ในขณะเดียวกัน สิทธิ ดังกล่าวนี้อำนาจแก่ปัจเจกบุคคลนั้น ๆ ที่จะกีดกันมิให้ผู้อื่นเข้าไปถือครองใช้ประโยชน์ ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนนี้ เป็นรากฐานอันสำคัญของความเจริญก้าวหน้าและการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ และสังคมแบบทุนนิยม ดังนั้นเมื่อประเทศต่าง ๆ ในโลกที่สามเริ่มก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนก็ได้รับเผยแพร่ และก้าวเข้ามาแทนที่ระบอบสิทธิแบบอื่น ๆ ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนนี้เองยังเอาทรัพยากรเข้าไว้กับสถานะความเป็นบุคคลตามกฎหมายเพียงด้านเดียว และมีได้ให้ความสำคัญแก่ด้านอื่น ๆ จึงถือได้ว่าเป็นสิทธิเชิงเดี่ยว

ตรงกันข้ามกับสิทธิเชิงเดี่ยว สิทธิชุมชนเป็นสิทธิของส่วนรวม อย่างเช่น แนวคิดเรื่อง “สิทธิหน้าหมู” ซึ่งปรากฏอยู่ในชุมชนหมู่บ้านทางภาคเหนือของประเทศไทยใช้สำหรับการจัดการและควบคุมทรัพยากรในท้องถิ่นหลายประเภท เช่น ระบบเหมืองฝาย ป่าต้นน้ำ เป็นต้น กรรมสิทธิ์ส่วนรวมของชุมชนหมู่บ้านแบบนี้ มิได้ให้ความสำคัญต่อการเป็นเจ้าของ หรือความเป็นเจ้าของเหมือนทรัพยากรของปัจเจกไม่ได้นิยามอย่างชัดเจนเด็ดขาด แต่สิทธิชุมชนผูกโยงกับเรื่อง “คุณค่า” ที่ชาวบ้านมองหรือนิยามทรัพยากรนั้น ๆ มากกว่า นอกจากนั้นสิทธิของชุมชนยังผูกโยงกับแนวคิดเรื่องการใช้ประโยชน์ (useful right) ในที่นี้เราอาจจะยกตัวอย่างให้เห็นถึงความซับซ้อนของสิทธิชุมชนได้ อย่างเช่น ที่ดินของชาวนาในหมู่บ้านในหน้าฝนที่เจ้าของใช้ประโยชน์โดยการทำนา ผู้อื่นจะเข้าไปใช้ประโยชน์ไม่ได้ แต่เมื่อถึงฤดูแล้งผิวนานั้นกลายเป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ที่ทุกคนเข้าไปใช้ได้ นอกจากนี้ต้นมะม่วง หรือไม้ผลที่เกิดอยู่บนที่ดินเอกชน เมื่อต้นไม้นั้นให้ผล และผลนั้นยังอยู่บนต้นไม้นั้นยังถือว่าผลไม้นั้นเป็นของเจ้าของ แต่เมื่อผลไม้หล่นลงมาบนพื้นดินก็ถือว่าเป็นทรัพยากรส่วนรวมที่เมื่อใครไปพบก็สามารถเก็บเอาไปใช้ประโยชน์ได้ ความสลับซับซ้อนของระบอบสิทธิชุมชนนี้ ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ เรียกว่า ระบอบสิทธิเชิงซ้อน เมื่อเป็นเช่นนี้ระบบการจัดการทรัพยากรที่ตามมา จึงมิได้เน้นในเรื่องการกีดกันมิให้ผู้อื่นมาเอาประโยชน์จากทรัพยากรเพียงด้านเดียว แต่การจัดการก็ต้องมีความสลับซับซ้อน หรือมีหลายมิติตามมาด้วย

แนวความคิดเรื่องสิทธิ และอำนาจของชุมชนนี้เกี่ยวโยงไปถึงเรื่องทัศนะและแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมของ ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ ด้วยในบทความเรื่อง “ทุนทางสังคมกับสิทธิชุมชน” (2541) ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ 3 ประเด็นคือ

ประการแรก พื้นฐานทางความคิด และอุดมการณ์ของระบบสวัสดิการในสังคมไทยนั้น มีรากเหง้ามาจากความอุดมสมบูรณ์หรือความสมบูรณ์พูนสุขของชีวิตจะเห็นได้จากในสังคมไทย

ดั้งเดิม ที่เรามีพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ (fertility rites) มากมาย อุดมการณ์แบบนี้ นำไปสู่การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เห็นการสร้างหลักประกันให้เกิดความอยู่ดีมีสุขของชุมชน หรือที่เรียกว่าจริยธรรมของการยังชีพ (Jame C. Scott 1997) ต่อมาเมื่อสังคมไทยรับเอาศาสนาพุทธเข้ามาอุดมการณ์เกี่ยวกับเรื่องสวัสดิการในสังคมได้เพิ่มเรื่องการทำบุญทำทานเข้าไปอีกเรื่องหนึ่ง และได้ทำให้วัดกลายเป็นสถาบันที่สำคัญในการจัดสวัสดิการในสังคมไทยด้วย

ประการที่สอง องค์การอิสระที่อยู่นอกอำนาจของรัฐอย่างเช่น วัดหรือชุมชน ไม่ได้มีการพัฒนาให้ก้าวหน้าเติบโตขึ้นมาเพราะว่ามีการรวมศูนย์อำนาจรัฐไว้ที่ส่วนกลาง ภายหลังเหตุการณ์เดือนตุลาคม 2516 ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นขององค์การอิสระที่เข้ามาร่วมเป็นพลังทางสังคมอย่างหนึ่งในปัจจุบัน พลังดังกล่าวนี้ "เป็นกลุ่มคนที่ไม่ได้ยึดติดกับพันธนาการ และจารีตของระบบค่านิยม ... ในด้านหนึ่งนั้นพยายามจะปลุกตัวเป็นอิสระจากรัฐราชการ และอีกด้านหนึ่งหลุดออกมาจากชุมชนในชนบท" (น.142) พลังองค์การอิสระดังกล่าวนี้เดิมได้พัฒนาขึ้นมาจากชนชั้นกลาง และได้รับอิทธิพลแนวคิดปรัชญาแบบมนุษยธรรมเสรีนิยม (Liberal Humanism)

ทั้งแนวคิด และอุดมการณ์เกี่ยวกับสวัสดิการสังคม และองค์การอิสระอันเป็นรากฐานของทุนทางสังคมของไทยนั้นล้วนแต่เกี่ยวข้องกับผูกพันอยู่กับเรื่องสิทธิและอำนาจของชุมชน กล่าวคือจริยธรรมของการยังชีพ ซึ่งโยงยึดอยู่กับอุดมการณ์ของความอุดมสมบูรณ์ และอุดมการณ์ของการทำบุญสุนทาน เป็นรากฐานของหลักสิทธิการใช้ประโยชน์ (usefruct) และหลักสิทธิตามธรรมชาติ นอกจากนี้ถึงแม้ว่าความคิดขององค์การอิสระ โดยเฉพาะกลุ่ม NGOs ในประเทศไทย จะได้รับอิทธิพลปรัชญาแบบมนุษยธรรมเสรีจากสังคมตะวันตก "แต่การเสนอทางเลือกใหม่ในการพัฒนาขององค์การพัฒนาเอกชน วางอยู่บนพื้นฐานความคิดเรื่องความเป็นธรรมในสังคม และการมีส่วนร่วมของชาวบ้านเป็นหลัก... ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับความคิดเรื่องพื้นที่ทางวัฒนธรรมของชุมชนได้เป็นอย่างดี" (น.144)

ประการที่สาม ด้วยรากฐานเกี่ยวกับทุนทางสังคมทั้ง 2 ประการทำให้ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ มองว่าในอนาคตสังคมจะเผชิญกับปัญหารากฐานในการระดมทุนทางสังคมที่สำคัญ 3 ประการ คือ ประการแรก ชนชั้นกลางที่เริ่มมีพลังในสังคมนั้น เป็นกลุ่มคนที่ได้รับผลประโยชน์จากการขยายตัวของระบบทุนนิยม ในขณะที่ชนชั้นกลางยังคงเป็นคนกลุ่มหนึ่งของสังคม ดังนั้นถึงแม้ว่าจะเป็นกลุ่มที่มีพลัง แต่พลังดังกล่าวนี้ก็ไม่สนองตอบสนองต่อผลประโยชน์ของคนหมู่มากเสมอไป ประการที่สองในช่วงที่ผ่านมาอุดมการณ์แบบปัจเจกนิยม ได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนให้แข็งแกร่ง ไม่เพียงแค่ว่าในหมู่มชนชั้นสูง และชนชั้นกลางเท่านั้น แต่รวมไปถึงชนชั้นล่างด้วย อุดมการณ์แบบนี้ทำให้พื้นที่ภาคสาธารณะ หรือภาคสังคมหดตัวลงไปด้วย ประการสุดท้ายภาคราชการมีการขยายตัวอย่างมาก ภายใต้ข้ออ้างของการสร้างรัฐชาติการขยายตัวเช่นนี้

ทำให้เกิดสภาวะที่ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ เรียกว่า “การเป็นอัมพาตทางโครงสร้าง” กล่าวคือคนในสังคมไม่สนใจที่จะเข้ามามีบทบาทต่อสาธารณะ และมองว่าเรื่องสาธารณะหรือเรื่องของสังคมส่วนรวม อยู่ในความรับผิดชอบและเป็นหน้าที่ของรัฐ ปัญหารากฐานทั้ง 3 นี้ ล้วนจะส่งผลให้ทุนทางสังคมในสังคมไทยเสื่อมสลายลง หากไม่ได้รับการเยียวยาแก้ไข

สรุป

การตรวจสอบแนวคิดทางทฤษฎีไทย ที่ผู้วิจัยนำเสนอที่ผ่านมา มิได้จำกัดอยู่ที่ว่า นักวิชาการไทยได้ให้ความหมายทุนทางสังคมไว้อย่างไร หรือทุนทางสังคม มีองค์ประกอบอย่างไรบ้าง แต่ทบทวนวรรณกรรมครอบคลุมถึงประเด็นกว้าง ๆ ที่ว่ามีพลังอะไรที่ขับเคลื่อนให้สังคมไทย ก้าวหน้าไปได้ ถ้าหากเราจะมองย้อนกลับไปพิจารณาแนวคิดหลัก 4 กลุ่มของไทยที่ผู้วิจัยนำเสนอ ไว้ในที่นี้ แม้ว่าในขั้นแรก แนวคิดทั้ง 4 กลุ่ม มิได้แยกออกจากกันโดยเด็ดขาด แต่เมื่อมองโดยภาพรวมแล้วก็ทำให้เราได้ภาพของวาทกรรมหลักที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมเป็น 4 ภาพหลัก ซึ่งมีอยู่ในสังคมไทย กลุ่มแรกเป็นวาทกรรมที่นำเสนอว่า ทุนทางสังคม เป็นสิ่งที่มีอยู่เดิมในชุมชนหมู่บ้านในระบอบเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน ทุนทางสังคมเหล่านี้มีอยู่เพียงพอที่จะฟื้นฟูขึ้นมาและชี้นำทิศทางการพัฒนาประเทศได้ วาทกรรมทุนทางสังคมนี้นำเสนอโดยสำนักจักรทิพย์ กลุ่มที่สองมองเรื่องรากฐานทางจริยธรรมพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกรอบอ้างอิงความรู้ศาสตร์ของและทฤษฎี กลุ่มนี้มีได้มองเพียงแค่ว่า ทุนทางสังคมเป็นระบบทางสังคมความสัมพันธ์ หรือความไว้วางใจซึ่งกันและกันของหมู่สมาชิกเท่านั้น แต่เป็นรากฐานทางทฤษฎีความรู้ที่แตกต่างไปจากทฤษฎีตะวันตก โดยเฉพาะทัศนะการมองปัจเจกซึ่งในรากฐานทางจริยธรรมตะวันตกมองว่าปัจเจกจะแสวงหาความพึงพอใจ หรือกำไรอันเป็นพลังขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ส่วนจริยธรรมพุทธศาสดรมองว่ามนุษย์จะแสวงหาความสุข ซึ่งรวมไปถึงการบริจาค การให้ทาน ความรู้ และทฤษฎีนี้ ทำให้เราสามารถจะนิยามการพัฒนาใหม่ ซึ่งมีได้เน้นเรื่องการเจริญเติบโตเท่านั้น แต่เน้นสร้างความสมดุลด้านอื่น ๆ ของมนุษย์ด้วย กลุ่มที่สามมองทุนวัฒนธรรมในฐานะเป็น คุณสมบัติร่วมของกลุ่มคน ซึ่งสต็อกของทุนดังกล่าวนี้ กำลังหดหายโดยพลังของกระแสโลกาภิวัตน์ (วัฒนธรรมนานาชาติ) และวัฒนธรรมของรัฐที่เน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ข้อเสนอของกลุ่มวัฒนธรรมคือทุนนี้ ในด้านหนึ่งเป็นการประนีประนอมกับพลังของระบอบทุนนิยม แต่อีกด้านนี้ก็เสนอให้มี “ทางเลือกที่สาม” คือการนำเอาสต็อกของวัฒนธรรม มาลงทุนขยายต่อเติมขึ้นมา กลุ่มสุดท้าย มองระบบความสัมพันธ์โดยเฉพาะระหว่างรัฐ และประชาชนในฐานะที่เป็นเงื่อนไขของทุนทางสังคม ในแง่ของกระบวนการทุนทางสังคมจึงมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ทัศนะแบบนี้มิได้มองว่าทุนทางสังคม หรือพลังของการเปลี่ยนแปลงของคนข้างล่าง เป็นสิ่งที่มีอยู่ เพียงพออยู่แล้ว หากอยู่ที่เงื่อนไขความ

สัมพันธ์เชิงอำนาจ และมีความจำเป็นที่จะต้องเสริมสิทธิและอำนาจของชุมชนให้สามารถจัดการทรัพยากรของตนเองได้

บทที่ 3

ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน: การเปลี่ยนผ่านเศรษฐกิจและสังคมชนบท

ความนำ

วัตถุประสงค์ในการนำเสนอผลการวิเคราะห์ในบทนี้มีสองประการ ประการแรก เพื่อให้เข้าใจถึงการคลี่คลายขยายตัว หรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนทั้งสาม การมองเห็นภาพของการคลี่คลายขยายตัวของหมู่บ้านนี้ จะทำให้เราสามารถที่จะเชื่อมโยงหรือเข้าใจ "ผู้ทำการระยะไกล" หรือการกระทำของผู้กระทำการในอดีต ซึ่งการกระทำดังกล่าวนี้ได้ตกผลึกไปอยู่ในรูปของสถาบัน ซึ่งเป็นทั้งกรอบกำหนดการกระทำ และเป็นทรัพยากรหรือเป็นทุนทางสังคมในปัจจุบัน ประการที่สอง การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของหมู่บ้าน เพื่อเผยให้เห็นถึงการแทรกตัวเข้าไปของรัฐและตลาด ซึ่งจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เราเข้าใจถึงยุทธศาสตร์การพัฒนา และผลของการใช้ยุทธศาสตร์การพัฒนาต่อการผลิตซ้ำทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์การแทรกตัวเข้าไปของรัฐและตลาดในที่นี้ มิได้หมายความว่า จะนำไปสู่การเสื่อมสลาย (disintegration) ของทุนทางสังคมเพียงมิติเดียว เราควรจะพิจารณาด้วยว่า ชาวบ้านได้พยายามใช้ปัจจัยต่าง ๆ ที่เพิ่มเข้ามาใหม่ ไปประกอบเป็นพลัง หรือความสามารถของเขาเอง ในการต่อสู้เพื่อยังชีพได้หรือไม่เพียงใดด้วย การนำเสนอผลการวิเคราะห์จะประกอบไปด้วยสี่ส่วน ส่วนแรกเป็นการนำเสนอประวัติการก่อเกิดหรือการก่อตั้งหมู่บ้านทั้งสามว่า มีความเป็นมาอย่างไร ส่วนที่สองวิเคราะห์การแทรกตัวเข้าไปของรัฐและตลาดในช่วงราว ๆ 50 ปีที่ผ่านมาและผลกระทบที่เกิดขึ้น ส่วนที่สามฉายภาพให้เห็นถึงบริบททางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน ซึ่งอาจจะเรียกได้ว่าเป็นเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก ส่วนสุดท้ายจะวิเคราะห์ผลที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลง และพัฒนาการในช่วงกว่า 10 ปีที่ผ่านมา โดยเน้นการเปลี่ยนแปลงในสองด้าน อันได้แก่การเปลี่ยนแปลงในเรื่องที่ดินและประชากรของชุมชน

ประวัติศาสตร์ของชุมชนทั้งสาม

การตั้งหลักแหล่งของชุมชนในภาคอีสานของกลุ่มคนที่มีเชื้อสายไทลาวในระยะแรก ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความขัดแย้งภายในราชสำนักลาว และอีกส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการกวาดต้อนอพยพ ซึ่งเป็นวิธีการจัดการกับกำลังคนของรัฐไทยภาคกลาง เพื่อไม่ให้มีประชากรในฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงมีมาก พอที่จะสามารถนำไปสู่การคุกคามต่อรัฐไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยา แต่ภายหลังสงครามระหว่างไทยและลาวที่ฝ่ายไทยเรียกว่า "กบฏเจ้าอนุวงศ์" สิ้นสุดลง การก่อตั้งชุมชนหมู่บ้านในภาคอีสาน เป็นผลมาจากปัจจัยหลัก 3 ด้านคือ ฝนแล้ง โรคระบาด และการขยายตัว

ของประชากร สำหรับการก่อตั้งชุมชนทั้ง 3 ชุมชนที่เป็นเป้าหมายในการศึกษาค้างนี้ และ พัฒนาการในช่วงก่อตั้ง เราจะได้พิจารณาต่อไป

บ้านฝางน้อย

หลักฐานจากการบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ชี้ว่าการตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางที่สืบทอดมาจนถึง ปัจจุบันเริ่มมาตั้งแต่ปี 2458 อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานว่ามีคนตั้งหลักแหล่งอยู่บ้านฝางน้อย ก่อนหน้านั้น แล้วจึงให้ชุมชนร้างไป สาเหตุที่ชุมชนบ้านฝางน้อยร้าง เนื่องมาจากสงครามระหว่าง เจ้าอนุวงศ์กษัตริย์เวียงจันทน์และทางกรุงเทพฯ สงครามครั้งนี้ทำให้ผู้คนต้องอพยพหนีภัยสงคราม ภายหลังจากสงครามสงบหลายปี จึงมีชาวบ้านย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางน้อยใหม่อีกครั้ง (สุวิทย์ : 2533)

ชาวบ้านกลุ่มแรกที่มาตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางน้อย มาจากบ้านโนนทอง ซึ่งอยู่ห่างจาก บ้านฝางน้อยออกไปทางทิศตะวันออกราว 4 กิโลเมตร สาเหตุของการย้ายจากบ้านโนนทอง มาตั้งบ้านเรือนที่นี้ก็เนื่องจากว่า ความหนาแน่นของประชากรที่บ้านโนนทองเพิ่มสูงขึ้น การเพิ่มขึ้น ของประชากรทำให้ต้องขยายที่ดินทำกินไกลออกไปจากหมู่บ้านมากขึ้น กลุ่มชาวบ้านโนนทอง 6 ครัวเรือนแรก ที่อพยพมาที่นี้ เป็นครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินอยู่ใกล้บริเวณที่ตั้งบ้านฝาง ตามปกติ ครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินไกลออกไปจากหมู่บ้าน จะพักค้างอยู่ที่นาเมื่อถึงฤดูปักดำ และฤดูเก็บเกี่ยว เมื่อเสร็จจากงานเกษตรจึงอพยพกลับเข้ามาในหมู่บ้าน การย้ายมาตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางน้อย ของชาวบ้านทั้ง 6 จึงเพื่อให้มีที่อาศัยอยู่ใกล้ที่ดินทำกิน

นอกจากชาวบ้านโนนทอง 6 ครัวเรือนนี้แล้ว ยังมีชาวบ้านอพยพมาจาก ที่อื่น ๆ อีก กล่าวคือจากบ้านปวน อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย จำนวน 6 ครัวเรือน (พ.ศ. 2458) จากบ้านเปือย ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้เคียง จำนวน 1 ครัวเรือน จากบ้านหนองคู อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 1 ครัวเรือน (พ.ศ. 2458) จากบ้านแห่ย์ปอแดง อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด จำนวน 5 ครัวเรือน สำหรับชาวบ้านกลุ่มหลังนี้ อพยพเข้ามาเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ ประเด็นที่น่าสังเกต ประการหนึ่งก็คือ โดยทั่วไปแล้วการอพยพโยกย้ายของประชากรภายในภาคอีสานเมื่อก่อนนี้ มีลักษณะของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบภูมิทัศน์สองระบบ คือ ระบบภูมิทัศน์ที่ลุ่ม และระบบ ภูมิทัศน์ที่สูง (Hafner and Sumreong; 1995) กล่าวคือเมื่อประชากรเริ่มมีความหนาแน่นในที่ลุ่ม โดยเฉพาะแถบลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์การอพยพ และการขยายตัวของชุมชน หมู่บ้าน ก็จะค่อย ๆ คืบคลานขึ้นมาตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำชี ไปสู่ที่สูงขึ้นไป (Keyes; 1976) แต่ในกรณีของกลุ่มชาวบ้าน 5 ครอบครัวที่อพยพมาจากจังหวัดเลยนั้น เป็นการอพยพที่ซึ่งถือว่า

อยู่ทางต้นน้ำ ลงมาสู่ที่ลุ่มกว่า ภายหลังพบพยาน ๕ คนบอกเรื่องราว จังหวัดน่าน เพื่อมาอยู่
บ้านฝางน้อยนี้ ทำให้เห็นว่าพื้นที่ที่ขังน้ำที่อยู่ที่ทางเหนือมีขนาดต้นน้ำก็เดิมมีประชากรอาศัยอยู่มาแต่เดิม
100 ปีมาแล้ว

บ้านกะพี้

ประวัติบ้านกะพี้ที่ได้จากคำบอกเล่าของชาวบ้านอพยพระบอบได้ว่า บ้านกะพี้เริ่มก่อตั้งขึ้นใน
ชุมชนเมื่อราว ๆ ปี 2390 หรือราว ๆ 150 ปีมาแล้ว (เมื่อประมาณปลายของหมู่บ้าน คำนวณจากชื่อ
เวลาการทำหน้าที่ของผู้นำ ตามประวัติบ้านกะพี้ ชาวบ้านเคยว่าก่อนมาแต่ ราชัน ราชัน
ตำแหน่งผู้นำในปี 2472 มีผู้นำท่านนี้ชื่อปกครองหมู่บ้านมาแล้ว 3 คน รวมระยะเวลาการปกครอง
ของผู้นำทั้ง 3 คนได้ 77 ปี) กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกก็ มาจากบ้านเอืงเพ็ญ อยู่ทาง
ทิศตะวันออกของตัวเมืองขอนแก่นในปัจจุบัน (บ้านเอืงเพ็ญอยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม) สาเหตุ
ของการอพยพเข้ามาอยู่บ้านกะพี้ก็คือ ได้เกิดความแห้งแล้ง และเกิดความอดอยากขึ้นในหมู่บ้าน
เอืงเพ็ญ ชาวบ้านที่เดินทางมาครั้งแรกมี 6 ครอบครัว มองเห็นว่า "คนเอืง" อันเป็นสถานที่ตั้ง
บ้านกะพี้ในปัจจุบัน มีความอุดมสมบูรณ์ มีดินฟ้าอากาศเหมาะสม ชาวคนเอืงพาตัวญาติได้ยี่
สิบห้า และรอบ ๆ ตอนเอืงมีที่เพาะที่จะปลูกผักเพื่อทำนา จึงตัดสินใจตั้งถิ่นฐานอยู่ที่นี่
อยู่ต่อมาอีก 2 ปีบ้านกะพี้มีครัวเรือนเพิ่มขึ้นเป็น 15 ครัวเรือน ซึ่งภายหลังนี้ เป็นการอพยพเข้ามา
สมทบของครัวเรือนจากที่ต่าง ๆ

บ้านเหล่าเกวียนหัก

ตามคำบอกเล่าของชาวบ้าน บ้านเหล่าเกวียนหักน่าจะมีความมาเก่า 100 ปีแล้ว โดย
ผู้ก่อตั้ง หมู่บ้านมี 3 คน คือ พ่อเต่าติดคำ พ่อใหญ่ช้างเหล็ก และขุนอภัย ผู้นำทั้ง 3 คนนี้ มา
จาก บ้านท่ม ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากบ้านเหล่าเกวียนหักออกไปทางทิศเหนือประมาณ 3 กิโลเมตร ตาม
ประวัติแล้วบ้านท่มเคยเป็นที่ตั้งของเมืองขอนแก่นมาก่อน แต่เพียงช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ภายหลัง
ผู้นำต้องพาราษฎรย้ายไปอยู่ที่ริมแม่น้ำชี เนื่องจากจำที่บ้านท่มมีปัญหาระบาดนี้ นอกจากนั้นบ้าน
ท่มเคยเป็นเส้นทางเดินทัพของฝ่ายไทย ในการเดินทางขึ้นไปเวียงจันทน์ ซึ่งหมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก
จึงพอจะสันนิษฐานได้ว่า หมู่บ้านนี้ตั้งอยู่ใกล้กับเส้นทางคมนาคมในสมัยโบราณ ซึ่งใช้เกวียนเป็น
พาหนะเช่นเดียวกับบ้านฝางน้อย การอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านเหล่าเกวียนหัก มีสาเหตุ

¹ ผู้วิจัยเคยได้อินคำที่ชาวบ้านเรียกคนบางคนที่ "ขุน" และมีเรื่องสงสัยว่าหมายถึงอะไร จากการสอบถามชาวบ้านไม่สามารถยืนยันได้ว่า
เป็นคำแสลงทางการเมืองหรือไม่ บางคนก็ถูกเรียกว่า "ขุน" ก็เป็นเพียงผู้มีที่กระหรือ ความชำนาญพิเศษบางด้าน แต่บางคนก็เป็นผู้นำ
หรือผู้ปกครองชุมชน